

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

BERTÓK LÁSZLÓ versei 1025

ZEKE GYULA: Gregorián – Gellérthegyi álnok (*elbeszélések*) 1027

MARIUS TABACU: Mi az, hogy román, mi az, hogy magyar?
(*Martos Gábor beszélgetése*) 1033

HÁY JÁNOS: Hogyan váltak a magyar férfiak a török korban
érzékenyekké, és miért maradtak mégis érzéketlenek?
(*elbeszélés*) 1044

BARÁNSZKY LÁSZLÓ verse 1055

*

ITALO CALVINO: Hogyan írtam meg egyik könyvemet 1057

SZIGETI CSABA: A betűk, a számok és a regények (*OuLiPo*,
Queneau, Calvino, döngicsélés és zümmögés) 1070

*

KÁROLYI AMY versei 1081

SCHEIN GÁBOR: Georg Trakl: Pusztulás 1084

MELIORISZ BÉLA versei 1089

Az Első Magyar Látványtárról (*Gyökér Kinga, Mújdricza Péter és*
Vörösváry Ákos beszélgetése, II. rész) 1090

PÁLFI NORBERT versei 1100

SOMOS RÓBERT: A fölvilágosult Odüsszeusz 1102

*

BAZSÁNYI SÁNDOR: A líra idején „innen” és „túl” (*Rakovszky*
Zsuzsa: Hangok) 1107

ZÁVADA PÁL: Nem írok recenziót Bertók Priuszáról 1114

ÁGOSTON ZOLTÁN: Alkony, lebegés (*Wolfgang Schivelbusch:*
Írástudók alkonya. A frankfurti értelmiség a húszas években) 1117

1994

DECEMBER

KÉPEK

MÚJDRICZA PÉTER rajzai: Tapolca-Diszel madártávlatból 1091,
A vízimalom az Eger-patakkal 1093, A vízimalom látképe a
diszeli templomtoronyból 1095, Az Első Magyar Látványár –
múzeum belső 1097, A kiállítóház belseje felülről 1099

*Folyóiratunk 1994-ben a Baranya Megyei Közgyűlés
szépirodalmi havilapjaként,
a József Attila Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelenik meg.*

*A Jelenkor az újságospavilonokon kívül
a következő boltokban és elárúsítóhelyeken kapható*

Pécsett

Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a.
SZÖVEG BT. boltja, Ifjúság útja 6.
Mátyás király utcai SZÖVEG-bolt
Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8.
Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21.
Seneca Könyvesbolt, Rákóczi út 39/a.
Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25.
Széchenyi téri könyvespavilon

Vidéken

Móra Ferenc Könyvesbolt, Szeged, Kárász u. 5.
Sík Sándor Könyvesbolt, Szeged, Oskola u. 27.
SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Ady Endre könyvesbolt, Debrecen, Piac u. 26.
Lícium Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér 2/c.
Kállai Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér Alagsor 7.
Batthyány Könyvesbolt, Szombathely, Petőfi út 41.

Budapesten

Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6.
Stúdium Könyvesbolt, V., Váci u. 22.
Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6.
Írók Boltja, VI., Andrássy út 45.
Katalizátor Iroda: VIII., Krúdy Gy. u. 4.; V., Szerb u. 21-23.;
VI., Teréz krt. 30.; VII., Erzsébet krt. 39.

JELENKOR

XXXVII. ÉVFOLYAM

12. SZÁM

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

Szerkesztők
ÁGOSTON ZOLTÁN, MEDVE A. ZOLTÁN

Szerkesztőségi munkatárs
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
SZUNDY ZOLTÁNNÉ

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYŐZŐ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BALLA ZSÓFIA, BERTÓK LÁSZLÓ,
CSORDÁS GÁBOR, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

A Baranya Megyei Közgyűlés lapja.
Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.
A Jelenkor megbízásából kiadja a Jelenkor Kiadó Kft.
(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon és telefax: 72/336-803),
a Nemzeti Kulturális Alap és a József Attila Alapítvány támogatásával.
Felelős kiadó: Csordás Gábor.
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok,
valamint a Jelenkor Kiadó Kft.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,
Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámmal,
illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadó címén.
Előfizetési díj egy évre belföldre: 770,- Ft, külföldre: 1800,- Ft.
Megjelenik havonként.
A szedés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Folyóiratnál készült.
Nyomtatta Molnár Csaba nyomdája, Pécssett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

PÁKOLITZ ISTVÁN költő irodalmi munkássága elismeréseként a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztje kitüntetésben részesült, melyet *Göncz Árpád* köztársasági elnöktől vett át október 23-án, a Parlamentben. – A 75 éves költőt, folyóiratunk egykori szerkesztőjét baráti beszélgetés keretében köszöntötte dr. Szűcs József, a Baranya Megyei Közgyűlés elnöke november 4-én.

*

IVO SANADER ÉS ANTESTAMAČ *Nehéz órán* című, a kortárs horvát háborús irodalom magyarra fordított alkotásaiból válogatott antológiáját mutatták be november 25-én a Művészetek Házában, a Horvát Színház és a Horvát Intézet rendezésében. Az esten közreműködött a Mecsek Fúvósötös, *Sólyom Katalin* és *Stenczer Béla* színművészek, valamint *Horváth Edit*, a Miroslav Krleža Horvát Gimnázium tanulója.

*

KIÁLLÍTÁSOK. A Múcsarnok a nyolcvanas évek képzőművészetét bemutató kiállítást a korról szóló kerekasztal-beszélgetéssel, valamint a Kortárs Zenei Műhely hangversenyével zárta november 6-án az Ernst Múzeumban. A beszélgetésen *Lányi András*, *Nánay István*, *Pataki Gábor*, *Radnóti Sándor*, *Szegedy-Maszák Mihály* és *Szilágyi Ákos* vettek részt, a koncerten *Faragó Béla*, *Sári József*, *Soós András* és *Vidovszky László* műveit adták elő. – Ugyancsak az Ernst Múzeumban rendezte meg a Múcsarnok *Frey Krisztián* festőművész retrospektív kiállítását, amely november 19-től január 8-ig látogatható. – A Budapest Galéria a Józsefvárosi Galériában mutatta be *Hajdú József* és *Lugosi Lugo László Ipari táj* című kiállítását október 25. és november 20. között. – A Budapest Galéria és a Magyar Fotográfiai Múzeum *Mai Manó* császári és királyi udvari fényképész volt műteremházában a műterem múltjáról szóló kiállítást rendezett, amely október 31-től november 6-ig volt látható. – A Budapest Galéria kiállítótermében november 27-től január 1-ig *Gellér B. István* képzőművész alkotásait tekinthetik meg az érdeklődők. – A galéria kiállítóházában november 24. és december 31. között a *Tűkör a kortárs művészetben* című kiállítás látható. – A Ludwig Múzeum október 13-tól

november 20-ig *John Lennon* grafikáit mutatta be a Budavári Palota A épületében. – A székesfehérvári Szent István Király Múzeum Csók István Képtárában *Donald M. Blinken*, az Egyesült Államok budapesti nagykövete nyitotta meg a kortárs amerikai grafikát bemutató *Átfedések térben és időben* című kiállítást, amely október 22-től november 27-ig volt látogatható. – A Pécsi Galéria hat krakkói képzőművész – *Adam Malek*, *Adam Panasiewicz*, *Piotr Panasiewicz*, *Marcin Surzycki*, *Krzysztof Tomalski* és *Joanna Wysocka* – alkotásait mutatta be november 3. és 27. között a Széchenyi téri kiállítóteremben. – A Pécsi Kisgalériában november 10-től december 4-ig *Horváth Dénes* pécsi grafikussművész kiállítását láthatta a közönség. – A Pécsi Galéria december 1. és január 1. között a Makói Grafikai Művésztelep 15 évét bemutató kiállításnak, a Pécsi Kisgaléria december 8. és január 1. között *T. Surányi Anna* pécsi keramikus munkáinak ad otthont.

*

LUMINA FESZTIVÁL – EGY EUROPÉER MOZIÉRT. A Lumina Alapítvány által Pécsen rendezett fesztiválon kortárs francia, német és angol filmeket láthatott a közönség október 26. és 29. között: A Janus Pannonius Tudományegyetem Huszárik Mozijában és a Nemzetközi Angol Központban zajló rendezvénysorozat keretében *Percy Adlon*, *Leos Carax*, *Derek Jarman*, *Lucian Pintilie*, *Bert Syberberg* és *Wim Wenders* filmjeinek vetítésére, német és francia videofilmek bemutatására került sor. A vetítéseken kívül előadást tartott *Weber Kristóf* John Cage-ről, a médiáról és a jövőről *Tillmann J. A.* és *Sugár János* beszélgetett, *Nádori Lídia* pedig *Eric Satie* műveit adta elő zongorán.

*

A NÉMETSÉG ÉS A ZSIDÓSÁG EGYÜTT-ÉLÉSE A DUNAMEDENCÉBEN címmel rendezett konferenciát a pécsi Nikolaus Lenau Közművelődési Egyesület, a Friedrich Ebert Alapítvány és a Magyarországi Németek Szociális és Kultúregylete november 13-14-én Pécsen, az MTA-székházban. A konferencián részt vett többek között *Schweizer József*, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója és *Hanák Péter* történész.

BERTÓK LÁSZLÓ

Egy hajszál a pillanaton

*Jó, három az ötödiken.
Akkor is, ha abbahagyom.
Kétszáznegyvenhárom igen,
és ugyanannyi nem tudom.*

*Egy hajszál a pillanaton.
S kilenc éve, hogy leveszem.
A mozdulatban a viszony,
az eredményben a sosem.*

*A mind benne a többiben.
Az ahány, annyi alkalom.
Az újra s újra a kezem,
mint valami után a nyom.*

*Ahogy hasad az atom,
s odaragad a végtelen.*

A között helyett a közel

*A között helyett a közel,
az úgy élni meg, mintha te,
a nem törődni, hogy megy el,
az önfeledt mindent bele.*

*A fogható vetülete,
az attól fal, hogy létezel,
a tehát itt a vége, de,
a mindig marad annyi hely.*

*A percről-percre tenni fel,
a hagyni, hogy összenyom-e,
a ha ugyanaz a delej,
a hova lett a közepe.*

*A mindörökké sohase,
a nincs, de nem emlékezel.*

Ahogy a tükör megremeg

*Ahogy a fényben a vizek.
A ragyog a szemem, olyan.
A külön-külön parttalan.
Az itt is, ott is könnyezek.*

*Ahogy a tükör megremeg.
A meg sem próbálom magam.
Homérosz? Petrarca? Arany?
Ahogy a cseppekben a csepp.*

*Ahogy lassan mindenemet.
A végtelenre a zuhany.
A hánykolódhatok, hogyan.
A jaj nekem, ha elveszett.*

*Ahogy egyszer egyetlenegy.
A mind, mikor árnyéka van.*

Gregorián

Rendben megvult a vizeléssel, kisvártatva öklendett is. Kászálódott, hogy fölhúzza a nadrágját, s indul vissza a konyhába. Az est, kormos póniló, már künn baktatott a függőfolyosókon. Nem bírta ezeket az italokat, Melinda italait. Rumpunch, vagy ahogy évődve becézték, rumpunci, mindenféle likőrök, vad, harapós konyakok, mikor mi adódott. Kedvese, kit bátran illethetett a szerető névvel, úgy nyelte őket, mint veteményes a vizet. A gáz körül tett-vett, közben dalolt: „Láttam, láttam, méteres faszát..., Az angyalát, az angyalát...” (A „Funiculi-funicula” dallamára.)

Akkor jött egy hang, fémes, őrjöngő nyerítés, Picasso lovai nyerítettek úgy, meg a Sztálin-orgona a második világháborús dokumentumfilmekben. Broccoli Atanáz térdre rogyott, s nagy szorongattatásában megragadta a pörköltpöttyös porcelánkaréjt. Nyöszörgő hangok kúsztak a torkából, nem tudott fölegyenesedni. A szemeit úgy szorította össze, oly súlyos tapadással, hogy a környező atomrobbanások isteni fényessége el ne vegye a látását. Melinda, gyakorlott őrjöngő maga is, ijedten hajította a nyulat a tepsibe, rányitott, s aggodalommal kérdezősködött, mi lelte Broccolit. Ő csak fojtott szótagokat röppentett ki szája lőrésén át rémült csontbunkeréből, mely már alig állhatta az apokalipszis hang-, fény-, s szaporán hulló repeszostromát. Nyüsztéseiből a szeretője azért hírt vehetett, nagy baj van, ömlik a spenót, itt van már az ónpatkány, javában dül a harmadik világháború, egyre közelebb robbannak a bombák, s mindenki csak sétál.

A szeretői viszonyt sosem a körülmények teszik, az valami nyomban jelenvaló határoeltság, mely szavak nélkül is nagy biztonsággal kijelöli a kapcsolat cserkészterületeit. Ilyen volt a viszonyuk is, e határoeltság közös tudásának külön adományával.

Melinda most aziránt érdeklődött, nem épp nyugalommal, nem jön-e ki Broccoli a budiból, nem húzza-e föl a nadrágját, majd azután levetheti megint, vagy ha mindezekre nincs mód, hát miképp lehet a segítségére. Broccoli ismét előhozakodott a most már lávamód ömlő spenóttal, a mind közelebb hengeredő ónpatkánnyal, s az emberek érthetetlen sétálásával, amint nem veszik észre, vége, nincs tovább, percekben belül mindannyian elpusztulnak, égett hullák maradnak csak, szenes csecsemők, üszkös borjak, árnyékmadarak.

Broccoli huszonöt éves volt, Melinda harmincöt. Apjáról semmi híre nem volt, egyszer megkereste vagy tíz éve az anyját, többször azután nem kereste meg. Hozzá magához akkortájt épp a harmadik férj bizonyult alkalmatlannak, bár mindegyik szép kislányt hagyott maga után nála.

A szeretője most leguggolt, a bal kezével a homloka alá kanyarított, s hosszan tarkóncsókolta. Kifordult, negyed perc múlva visszatért egy pongyolával,

s a hátára terítette. A budi, szédült halálkamra, egyre zuhant, omlott. A porcelánkaréjban volt minden reménye.

Magyarországon akkoriban nem volt könnyű sora a különleges képességű embereknek. Melinda olyasmit tudott, amit férfiaknál még elnézett a renyhe többség, nőknél semmiképp sem. Fergeteges, féktelen életereje volt. Hogy józan maradjon, napi literecske töményt ivott, ha jókedve volt, többet. Ha nem volt kávé a poharában, gyorsan föltett egyet. Unalomból aludt, mellesleg dolgozott, könnyed arccal, bányászderűvel. Kapcsolatuk idején már vagy tizenhét ilyen év volt mögötte. Ha válogatott szidalmak közt turkált, hajigált a gyógyszerai között, tudni lehetett, iszonyú fájdalmai vannak, kicsit túllitta magát, s ezer szerencséje az orvosnak, hogy nincs a közelében. A parazsat a cigarettája végén Vesta szűzmód őrizte. Három-négy napos ciklusai voltak, akkor aludt kicsit többet.

Most visszatért a nyúlhoz, valamit tett-vett, csak a szöszmötölést lehetett hallani. Broccoli Atanáz feje felől nem múlt a pokol, sírt, nyüsztett. „Itt van, itt van!” „Jaj, megtették, mégis megtették!” „Iszonyú Isten, jaj, jaj!” „Nem kellett volna, jaj, nem!” Záporoztak a bombák, az ónpatkány megsokasodott. Ott úsztak a spenótban a kicsinyek, már térdig ért, az emberek meg, mintha kedves viszontagság közepette, nevetgélve evickéltek. Most megint kapott egy csókot, s az iménti kérdéseket újra.

Az irigy többség bizony csúnyán bánt a hedonistákkal. Lealkoholistázta, becsmérelte, lekurvázta őket, hogy fölnnyel tapicskolhassék önnön sekélyessége langy pocsolóiában. Pedig például állíthatta volna maga elé e szenvedő óriásokat, kik az ingyen kapott, fölséges életerőt nem mások, csak a saját pusztításukra fordították. Nem építettek ocsmány gyárat és házakat, nem menekültek az erőszakkiélés törvényes intézményei felé, nem vezettek bűzös járműveket, csak ittak, dohányoztak, szeretkeztek, virrasztottak. De nem, nem, ők voltak a rosszak. Melinda nem jutott fölőbb a nyolc osztálynál, pedig látnivaló volt, számos elkótyavetyélt képessége van. Ami idő a szeretkezések között maradt, meg a mindennapi tevés-vevés után, átbeszélgették. Ha Broccoli valami kedvesének ismeretlen szókapcsolatot, vagy különleges mondatszerkezetet fabrikált, meg kellett ismételnie, Melinda csillogó szemmel hallgatta. Mindig emlegette, az utolsó férjével szemben neki nagyon sok igaza volt, de nem tudta elmondani, ordítani kellett, és akkor még kevesebbet tudott mondani, mint ami egyébként a fejében volt. Az meg addig facsarta a szót, csak neki lett igaza. Broccoli volt az első, ki elhitette vele, nem ő bolond, de sokkal inkább a többiek, és tanulnia még most is érdemes volna. Sok volt a röhögés, hancúrozás, Melinda ösztönösen menekült a területekre, melyeket uralt, hol otthon érezte magát.

Egyszer vasalt, gyermekruhákat, bent szuszogtak valamelyik többnapos együttlét sűrűjében. Fölnézett: „Te! Ugye már nem lehet tudni, mi lehetett volna belőlem”. A külön töltött napokat két-három órás telefonok tarkították, úgy szólt a kagylóba: „Haló? Egyen zabot!”, majd „Pardon, hohó, hihi.” Mókás rigmusai voltak, amolyan beszédhidak, ha rátört a „bóna”, csak annyit mondott hívó fenyegetéssel: „Tíz perced van, hogy ideérj!” – s avval levágta. Broccoli ilyenkor hanyatt-homlok taxizott, bebucskázott az ajtón, a kedvesén már csak egy egészen egyéni módon megkötött törölköző volt. Fél nap múltán vihorászott,

lengette, buktatta a rumpuncit, villogott a szeme: „Ha én bírom, szedd össze magad, öreg!”. Broccoli szavakat rakosgatott, igyekezni fog, de Melinda meg vegye tekintetbe a sajnálatos, áthághatatlan körülményeket, miket a földi élet kivihetősége érdekében az Isten módolt ki az ember megfékezésére, majd elrémülve nézte, mint tölti magába Melinda a maradék három decit. Kedvese ilyenkor megrázta liános, féktelen fejét, barna volt, párolgó, minden terek nősténye, s azt mondta: „Brrr! Ezt már nem kellett volna”. Kapcsolatuk a lakásban zajlott, soha nem mentek, tényleg, soha nem mentek sehová.

Egyszer nagyon elszomorodott, hogy elhagyta a férje, minden gyógyszerét beszedte. Utána jót röhögött, szart se érnek ezek a vackok. Őrjöngései napokat tartottak, néha elveszítette az eszméletét, akkor a szomszédok orvost hívtak. Halálfélelem, s iszonyú rosszullétek gyötörték, tört, ordított, lendült, s végül eldőlt, kajla testtel, rángó szájjal. Ilyenkor nem kellett mást tenni, csak mellette lenni, fogni a kezét, a homlokát, s hallgatni. Egyszer feküdt, mint valami szomorú, barna halott, élni akar, mondta, szereti Broccolit, s tudja-e ő, milyen ritkán engedte ki ezt a szót a száján. Harmadnapra azután föltámadt, s elkergette az orvosokat.

Az ónpatkány most fölkapaszkodott a csatornára, s énekelni kezdett. Broccoli hangjahagyottan szűkölt: „Gregorián, gregorián.” Melinda megkérdezte, nem kér-e vizet, vagy valami kenyeret. Víz és kenyér. Igen, ott a kolostorokban megszólalt, halálosan lejtő alakot öltött a félelem, hogy úgy, hallhatóvá válva, önformáján ámulva még ne öklödjön, ne semmisítsen. Csend lett, furcsa, hálás csend, de messze volt még a visszatérés. Órák teltek el, a porcelánkaréj maradt az evilág egyetlen fogantyúja. Odakünn is nyugalom volt, csak Melinda neszelt időnként. Azután semmi se volt, nyúlsültillat, szuszogás.

Egyszer nyílt az ajtó. Broccoli már elengedhette a kagylót, hátrafordult. Az öccse guggolt ott. A vállára tette a kezét, mosolygott: „Mi van?” Volt, hogy két hetet se látták egymást a sok csatangolásban, udvarlódásban. Broccolinak fogalma sem volt, hogy került most, éppen most oda az öccse. Azután kiderült, Melinda, ki tudta, a közös televény okán Broccolit valami végső viszony fűzi öccséhez, előkerítette. Kalandos telefonnyomozás volt, jöjjön, hívta, a bátyja az ónpatkánnyal hadakozik, őt meg nem engedi a frontra. Hajnal volt, hars madárzajjal, emberi fénnel. Broccoli föl húzta a nadrágját, s megkérte kedvesét, a nyúlsült rendben, de nem készítene-e egy rántottát. Melinda nem ellenkezett, süttött, tizenegy tojásból. Volt elég sör is, hidegek, cigaretták, s forró kávék. Csak valamikor este ment el az öccse. A hosszú beszélgetés alatt megszélidült, kicsiny időre nyugalmasan pompázott a világ. De más is történt azon az éjszakán. Észrevétlen eltolódtak a szeretői viszony biztonságos keretei, hogy kapcsolatuk hosszas húzódozás, új határok szomorú megtapasztalása után egészen másként érjen véget, amint azt kezdetben nyugalommal elgondolták.

Vajon merre kószál, hol skálázik most az ónpatkány?

Gellérthegyi álnok

Lelkében a síkvidéki népek megbolygatott nyugalmaival Broccoli Atanáz egy túlélrett augusztusi estén a Gellért fürdő oldalában toporgott. Még valamikor a bányász hetvenes éveken esett. Egyedül volt, nőtelen már hónapok óta, nem akadt hölgy, lány, se özvegy, ki feléje tévedt volna. Meleg volt, nem örült, de vetkeztető. A fürdő fehér tömbje, pazar kötorta, omló habfényt potyogtatott az aszfaltra. A hőkölő kövek kristályréseiben még ott kavargott a Legfőbb Hadúr keccses pejének pata-csattogása. Hold is volt, meg emberek.

Nem volt mit tenni. A Gellérthegy, inka kebel ruszki brossal, vágyón ágaskodott. Fölmege, jobb gondolata nem érkezett. Lassan indult, farzsebében zsíros bérlet, fülében puha moha. Poros volt a kaptató, meg a bokrok mélyzöldbe ülepedett levelei, rég nem esett. Sűrűség volt, de könnyed, félelemtelen. A padokon párok évődtek, mások sétáltak. Maga elé nézett, csak ha szusszant, akkor pillantott föl egy filmkockányit. A befalazott sziklakápolna előtti téren valami presszóféle volt, duruzsoltak, iszogattak a népek. A gyerekek, kantáros vadmalacok, csapatostól iszkoltak az asztalok körül. Most ez is sok volt, hamar följebb nyomakodott.

A város, pokoli plató, méltósággal sülyedt. Tompult a zaj, tisztult a lég. Két rendőr jött, fakó arccal, vörös orral. A bokrok tövén fekete rigók seregtek valami koncon. Kicsit előredőlt, úgy lépkedett. Hamar izomláza támadt, a közönséges gyalogláskor nem használatos húskötegek jeleztek. Akkor eszébe jutott, lefelé menet majd egészen más izomcsoportokat fog mozgatni. Az is fájni fog, de jól van így, az izomláz kellemes fájdalom, nyögős, nevetetős. Fokról-fokra magával ragadta a hegymenet ős misztériuma, oldódott bévül a szomorúság sötét tömbje, aszott marmelád kisvárosi spejzban. Már a háztetők cserépcsákóit nézegethette. Nem értette, miért nem kezdődik úgy az élete, amint annak lenni kellene, szerelemmel, valami fürgeteges, megnyugvást hozó súlyos viszonyal, mely egy füst alatt képességei további bontogatásában is segítené. Miért nincs saját lakása, nem nagy, csak amekkorában elfér egy ilyen fürgeteges viszony, meg a könyvei, melyeknek friss illatával bódultan csiklandozná elalvás előtt az orrát? Miért nincs pénze elég, hogy kedvére vacsorázhathatna, ha éhes, ne kellene zavaró kölcsönkérési ügyekbe bonyolódnia, vagy elfogadni olyanok meghívását, kiknek több pénzük van? Miért nincsenek a városban üzletek, hol kedvére való ingeket, nadrágokat találna, melyeket megvásárolhatna, ne kellene idétlen, ízlés nélkül való ruhadarabokban mászkálnia, önmagától is viszolyogva? Miért nincs mindez, hol késik, hol esett valami mulasztás, tévedés?

A zajok mostmár csak szűrten, szokatlan bontásban érkeztek a füle felé. Egy-egy túlkölés, az a „krr”, amint valaki rossz ütemben hátramenetbe kapcsolt, vagy a negyvenkilences villamos, ahogy a Szabadság hídra kanyarodott, avval a nyújtott, fémes csősikollyal. Fölért, talán túl hamar is, mintha odafönt, a gusztustalan szobrok tövében valami megoldás várná, vagy legalább használható magyarázatok, melyek alapos fontolgatása elvezethetne a tűrhetetlen szorításokból való bontakozás felé. Szertefordult, nézgelődött. Valami vigasz, ha keserű is, mindjárt adódott. Városa nem volt jobb állapotban, mint ő maga. Az Er-

zsébet híd, fehér ácskapocs, dőre nyugalommal karmolta egybe a kósza partokat. Voltak fények, de csak hunytak, épp csak szegélyezték, megmutatták a sötétet. Ápolatlan, árnyékos, zümmögő, romlón szép, hiába vágyó volt a város, koravén kurtizán. Vagy félórát álldogált, azután kedveszegetten lefelé indult. Még hátrapillantott a Citadellára, akkor végképp elment a kedve. Valami mást kellett volna csinálni, igen, leszólítani egy nőt, ötöt, valami csak lett volna, vagy találkozni egy baráttal, s beszélgetni. Közülük az egyik hét évre rá gondosan munkahelyi fiókjába zárja búcsúleveleit, hazatér, megfürdeti gyermekeit, másnap reggel köszön a feleségének, bolyong kicsit a városban, hogy ott végezze a bokrok között, melyek most Broccolitól búcsúztak finom zizegéssel.

Hosszú szerpentinek vezettek Gellért püspök szobra fölé. Előbb élvezte az újabb izomcsoportok feszítő fájdalmát, utóbb már unta az egészet. Vigasztalan városa lassan közeledett. „A legrövidebb út az egyenes út!” – ötlött eszébe az intellektus, nem annak erkölcsi, pusztán földrajzi értelme. Hát valóban! Hülye ő, vagy sínautó, hogy csak a szerpentineken gurul? Épp a szerencsétlen sorsú püspök tarkója fölött állt, vagy húsz méterre légvonalban tőle. Veszély nem volt, csak holdfényes csalt, üde pázsit. Könnyeden huppogott lefelé, a branyiszközi huszárparipák pompájával. Még volt haja, vállig érő, sörénymód csapkodott. A két útszakaszt összekötő tíz méteres egyenes felénél járhatott, midőn a bal bokája eltűnt valami üregben. Iszonyatos recsenést hallott, majd ugyanabban a tizedmásodpercben kibíráhatatlan fájdalom tolult a lábába. Némán forgatta ide-oda a már földön fetrengő fejét, előbb a Holdnak, azután a püspök tarkója felé, majd a fűvet túrta. Másfél perc múltán már nem iszonyatosan, csak nagyon fájt a lába. Nyomban a focira gondolt, hogy nő nincs, meg lakás, pénz sincs, se ing, se nadrág, hagyján. De mihez kezd a kedves vonalú pálya, s a különös, édes gömb nélkül. Lenézett.

Az a fehér, hihetetlenül olcsó kínai tornacipő volt a lábán. Akkor röhögőre fogta, eszébe jöttek a dagadt lábú öregasszonyok, amint kínai tornacipőben csoszognak a muskátlis ablakok alatt. Új helyzet keletkezett. Egyszeriben fontos, értelmes céllá vált a lejutás, el valahogy egy orvosig, az majd csak kitalál valamit, és akkor előbb-utóbb megint lesz lába. Igaz, jobblábas volt, mint a többség, a balt – amint mondani szokták – csak támaszkodni használta. De valahogy másra is. Hiszen támaszkodni a féllábúak is tudnak, de futballozni szerencsétlenek nem. A lejutás legegyszerűbb módjának látszott, szól az embereknek, kik majd sopánkodnak, lesegítik, mentőt hívnak, a mentő pedig elviszi az ügyeletes sebészetre. Hat méterre lehetett az úttól. Félrelépése tíz fele történt. Szerelmes meleg volt még mindig, sűrűn jártak a párok. Kicsit nyögött, szuszogott, majd fájdalma elviselhetővé válván jó estét kívánt az arra haladóknak, s emelt hangon, hogy meghallják, azt mondta, eltörött a lába, segítsék lejutni a hegyről. Páran erre, messze nem mindenki, feléje pillantottak, azután tovább sétáltak. Biztosan nem volt elég hangos, gondolta, s csekély szórendi változtatásokkal elismételte mondandóját. Valami eredménye ennek már lett, a pillantások gyanakvóbbakká váltak, ügyes, ügyes, részeg állat, ezt a süket dumát, majd valaki oda-megy, azután megnézheti magát, meg a pénztárcáját, ésatöbbi.

Vagy éjfélig ömlött a nép, mindenféle emberek. Broccoli kisebb szünetekkel, erőgyűjtésekkel folyamatosan mondta a magáét. Nem megalázottsága zavarta, hogy le se szarják, inkább hogy a föladat stilsztikailag egyre megoldhatatlan-

nabbnak tűnt. Irtózott kétszer egymás után ugyanazt a mondatot kiengedni a száján, megvetette azokat, kiknek ennél többre nem futotta. Álltak például a közértben a húspultnál, s motyogták, „Hús deka párízsit kérek.”, s mikor az eladó visszaröfönt, „He?”, akkor megint: „Hús deka párízsit kérek.” Ő viszont vagy százszor adta elő ugyanazt az esetet, hetvenszer bizonyosan, így a különféle megfogalmazások nyelvhelyességi szempontból elfogadható változatai hamar elfogytak, kénytelen volt hét-nyolc darabból álló füzéreket ismételni, ez nagyon bántotta. Éjfél és egy óra között ritkulni kezdett a nép. Már igen fázott, lehűlt kissé az idő, s az efféle traumák meg is zavarják a test hőháztartását. Nem volt rajta csak egy farmer és egy vékonyka póló, rövidujjas, vászon. Fél kettőkor érkezett az utolsó pár, pontosan tudta, még karórát hordott. Vagy tizenöt méterre voltak tőle, s mert a sétálók között sok volt a német, Broccoli feléjük kiáltott: „Hé! Magyarok vagytok?” – hanyatt-homlok menekültek. Mindössze vagy hét-száz ember sétált el mellette.

Amint ott fázott fektében, s nézegette a Holdat, megvilágosodott a föladat: le kell menni a hegyről. Egyedül. Hogy a törött lábára álljon, szó sem lehetett róla. Ha csak megmozdította is, a fájdalom, őrült szaxofonos, tarka futamokba kezdett. A hegymenetben, majd ereszkedőben sok oldalról megdolgozott combizmok viszont készséges szolgálatra jelentkeztek. Ha a két kezére, meg a jobb lábára támaszkodva megemelte a testét, s a balt meg az erős combizmokkal lengőállásban a Hold felé fordította, lehetőség nyílt apró, megfontolt mozdulatokra. Ideje volt bőven. Indulás előtt azért megfogadta, ha oly hígagyú volt, történelem szakos egyetemi hallgató léte nem tanult a püspök példájából, hát ez volt az életében az utolsó alkalom, hogy erre a nyomorult hegyre fölkapaszkodott. Elindult. A kezei hamar visszaszoktak eredeti föladatukhoz, mintha pár száz-ezer év el sem telt volna. Az volt a nehéz mozgáselem, midőn az ép jobb lábat kellett pár centire előredobni. A lengőállásban tartott nyomorú bal ilyenkor meglendült, s a szaxofonos tébolyult hangsorokat eregetett. A mozgáseggyüttést hamar megtanulta, finoman kidolgozta, hogy a lehető leggyorsabban haladjon a lehető legkisebb fájdalommal. Horzsolt tenyerével csikkben, húgyban evickélt. Volt világítás, szerencsére, amint a szerpentintől a lépcsőig ért, már egyre sűrűbben álltak a lámpaoszlopok. Furcsamód a lépcsőzés volt a könnyebb.

Jött egy alak, ragyás gyilkos egy tüneményes tizenharmadik századi itáliai városállamban. Broccoli nem próbálkozott szavakkal, a sötétképű továbbment. Épp négy óra volt, mire leért. Fölpillantott a püspökre, azután eszébe jött Spencer Tracy. Szép, szép, de békén lehetett volna hagyni azt a halat. Már nem sok volt hátra, alig két-három percet markolászta a századfordulós sétány érdes mészköveit. Jött egy kockás, fékezett. A fickó már nem gyanakodott, besegítette az első ülésre, indultak a Koltói felé. A taxiban meleg volt, a bajnokság állásáról beszélgettek, Izsó Náciról, Tóth Andrásról, Törőcsikről. A hajnali Duna, csillámló anakonda, nyugalommal úszott. A Rákóczi út bérházai némán, gyermeki ártatlansággal álldigáltak az üde, langyos pirkadatban. Tizennyolc forint volt a viteldíj, borralalót is adhatott, hús forint volt nála. A tokás, dagadt szemű éjszaka érdeklődéssel forgatta az első fölvételeket. Szuszmogott, nyögött, Broccoli valami fárasztóan epikus félálomból ébreszthette föl. Két perc is beletelt, mire megszólalt: „Micsoda koncert!”

MI AZ, HOGY ROMÁN, MI AZ, HOGY MAGYAR?

*Martos Gábor beszélgetése**

MG: – Azért tervezem ezt a beszélgetést már régóta veled, mert az az érzésem, hogy Magyarországon elég sokan hallották azt a nevet, hogy Marius Tabacu; valamilyen emléképük van róla, általában Erdéllyel, az erdélyi irodalommal kapcsolatban, az utóbbi időben esetleg tévéfilmekkel kapcsolatban is. Ugyanakkor szinte senkinek sincs fogalma arról, hogy ki is ez a Marius Tabacu. Hadd említsem saját magamat: én akkor találkoztam a neveddel először, amikor az *Echinox*-ban – ez a kolozsvári egyetem háromnyelvű diáklapja – valamikor a hetvenes évek végén olvastam egy írást a magyar oldalakon, amely alá szerzőként azt írták, hogy Marius Tabacu, és szidtam a szegény szerkesztők felmenőit, ugyan már miért nem írják oda, hogy ennek a román palinak ki fordította le magyarra az írását. Később aztán megtudtam, hogy ezt a novellát te bizony magyarul írtad. Néhány évvel ezelőtt pedig tanúja voltam annak, amikor egy interjúban megkérdeztek tőled, hogy mióta tudsz magyarul, amire te azt felelted, hogy mindig is tudtál. Induljunk el innen: hogy is van ez, hogy mindig tudtál magyarul?

MT: – Hadd kezdjem azzal, hogy ez az a kérdés, amitől mindig félek, s amitől ugyanakkor egy kicsit mindig fel is háborodom. Nem is arra haragszom, aki felteszi a kérdést – mivel sokan tették fel, hát elfogadom, hogy ez egy természetes kérdés –, hanem a helyzet miatt, amire vonatkozik. Hiszen ha egy román, egy magyar vagy egy szerb, szóval egy közép-kelet-európai tökéletesen beszél franciául, angolul vagy németül, esetleg ír angolul, franciául vagy németül, azon az égadta világon senki nem csodálkozik; ez valahogy természetes. De ha egy román jól beszél, sőt még írogat is magyarul, az kuriózum; mindenki megkérdezi tőle, hogy ez hogy van. Én viszont mindig is azt reméltem, és merem remélni, akár mennyire is demagógnak hangzik ez a szöveg, hogy bár ez lenne a természetes. De ha másból nem, a kérdés gyakoriságából muszáj elfogadnom, hogy ez nem természetes...

MG: – Engem igazából az érdekel, hogy hogyan lehet az, hogy mindig tudtál magyarul? Azt jelenti ez, hogy kétnyelvű környezetben, kétnyelvűen nőttél fel?

MT: – A helyzet az, hogy ugyan mindig tudtam magyarul, de nem olyan jól, mint most. Igen, kétnyelvű környezetben nőttem fel, Szilágysomlyón, illetve Temesváron, ahol az ember az utcán mindenféle nyelvekkel találkozhat; főleg a magyarral Szilágysomlyón és sok más nyelvvel Temesváron. Egyetlen egy dolgot sajnálok nagyon, hogy Temesváron, az utcán szerbül nem tanultam meg, így a szláv nyelvek teljesen kiestek a tudásomból, az életemből. Magyarul viszont megtanultam Szilágysomlyón és Temesváron, ami ott nem kunszt; beszéltem egy „utcanyelven”, de nem írtam és nem olvastam magyarul, és ez azért lényeges különbség. Ez csak Kolozsváron következett be, és pedig akkor, amikor első feleségemmel, Balla Zsófiával találkoztam, és a barátaival, akik aztán az én barátaimmá is váltak. Közben elkezdtem olvasni magyarul...

MG: – Emlékszel az első könyvre, amit magyarul olvastál?

* A beszélgetésből néhány rövid részlet megjelent a *Beszélő* 1994. június 9-i számában.

MT: – Igen, Eric Knight műve volt, a *Sam Small csodálatos élete*. Aztán persze olvastam Zsófi verseit, mert hát ugye, ha az embernek költő a felesége, akkor a verseit illik elolvasnia... Akkor már elég jól tudogattam magyarul, ami abból is kiderülhet, hogy volt feleségem azt állítja, azzal hódítottam meg, ahogy Thomas Mannról beszéltem neki...

MG: – Olvastad is Thomas Mannt magyarul?

MT: – Minek olvastam volna Thomas Mannt magyarul? Illetve mégiscsak van olyan fordítása, amit magyarul olvastam, ha történetesen a magyar fordítás jobb, mint a román. A világirodalom egy jelentős részét emiatt magyarul olvastam, még akkor is, ha természetesen románul sokkal jobban és könnyebben olvasok, mint magyarul.

MG: – Ez persze nyilván természetes, hiszen neked az anyanyelved román, pontosabban a nevedből ítélve az édesapád legalábbis román...

MT: – A családom teljesen román, azzal a kiegészítéssel, hogy itt Erdélyben olyan, hogy teljesen román, olyan... hadd ne részletezzem. Egyetlenegy „tarka” elem van a családban: az anyai nagyanyám, aki horvát volt, de aki már fiatal korában, miután nagyapámhoz hozzáment, fokozatosan elrománosodott, s bár ő még tudott horvátul, édesanyám már nem. A családban – mindkét családban – a nyelv a román volt. Tehát elmondhatom magamról, ha ez fontos, hogy román vagyok.

MG: – És ez a család hogy fogadta, hogy te Szilágysomlyón magyarul beszélsz az utcán? Egyáltalán: hogy kerültetek oda?

MT: – Nemcsak magyarul beszéltem Szilágysomlyón, hiszen, amikor mi odakerültünk, sőt már azelőtt is, az egyes lakosságú kisváros volt. Úgy kerültünk oda, hogy édesapám elvégezte az egyetemet Kolozsvárott, orvos lett, és odahelyezték; pontosabban nem is Somlyóra, hanem Tótiba, ami viszont szintiszta magyar falucska volt, és én ott születtem, de tízhónapos koromban elköltöztünk onnan, úgyhogy semmi emlékem nincs Tótiról. Somlyón nőttem fel életem első hat évében, utána pedig Temesvárra kerültem.

MG: – Mennyire volt természetes akkor egy román családban a kétnyelvűség? Említetted, hogy gyakran kérdezik tőled csodálkozva, hogy van ez, hogy egy román magyarul tud; megjegyzem, az ellenkezőjén senki nem csodálkozik, tehát hogy az összes itt élő magyar barátod, akikről beszéltél, tökéletesen beszél a román nyelvet.

MT: – Az égvilágon semmi különös nem volt ebben. A szüleim is jól beszéltek magyarul. Szilágysomlyón különben is mindenki tudta mind a két nyelvet, nagyon kevés kivétellel, mert volt egy pár román, aki nem tanult meg magyarul... bár nem igazán tudom, ez hogy sikerült nekik...

MG: – De azért az ma nem jellemző, hogy a románok nagy többsége beszélne magyarul, különösen nem olyan szinten, mint ahogy te.

MT: – Én annyiban vagyok kivétel, amennyiben a véletlen úgy hozta, hogy olyan barátaim lettek, akik magyarul beszéltek, sőt magyarul írtak, és így én közelebb kerültem az írott nyelvhez; ez bizonyára nagyon sokat segített a nyelvtudásomon. De azon a szinten, ahogy én tudtam akkoriban, tizenkilenc-húszéves koromban magyarul, azon a szinten nagyon sok ember beszél, vagy legalábbis beszélte – például Szilágysomlyón – a magyar nyelvet, vagy Temesváron a németet. Hogy hol szakadt meg ez az állapot, arra már kicsit nehéz lenne válaszolnom... Valószínű, hogy ez párhuzamosan zajlott le azzal a folyamattal, amelynek áldozatául esett a román kispolgárság, és aminek a levét mostanában isszuk mindannyian, akik itt élünk. Ez egy hosszú folyamat volt. Azt hiszem, hogy a kommunista rendszer nagyon tudatos akciója volt, hogy ezt a réteget tönkretették.

MG: – Milyen értékei voltak ennek a kispolgári rétegnek kultúrában, műveltségben?

MT: – Hadd ne általánosítsak. De emlékszem arra, hogy Szilágysomlyón az a társaság, amibe apámék jártak az ötvenes-hatvanas években, egészen a hetvenes évek elejéig, habzsolta a nyugati sajtótermékeket; nem volt olyan hét, hogy valaki közülük el ne szaladjon Váradra, és el ne hozzon egy halom folyóiratot. A mai napig is van nálunk otthon

több évfolyamnyi *Paris Match* például. Ezeket kézzől kézre adták. Bizonyára más családoknál – ha megtartották – más újságok vannak... Olyan friss volt persze, amilyen hozzáunk eljutott, de meg kell mondanom, hogy a hatvanas évek közepén például alig egy-két hét késéssel jöttek a hetilapok. Ahhoz képest, hogy mi volt azután, az egy bámulatosan jó lapterjesztés volt... És persze rengeteg könyv is volt a házban; a végén már nem tudtuk, hogy hová rakjuk a könyveket, annyi volt.

MG: – Gyerekként hogyan működött a kétnyelvűség? Voltak-e az utcán magyar, vagy Temesváron magyar és német anyanyelvű barátaid, és fölmerült-e, hogy te magyar vagy, te román, te német?

MT: – Igen, fölmerült; egyszer. Temesváron az egyik barátom egy Nagy Gerhardt nevű srác volt; az anyja bécsi volt, az apja pedig temesvári magyar. Hadd mondjam el zárójelben, hogy gyermekkoromban nekem az volt a kényszerképzetem, hogy ezek a zsidók, akiknek az egyik szülője német, a másik meg magyar; így rendeztem el magamban a világot, aztán amikor kiderült, hogy nem így van, akkor azt nagyon nehezen tudtam megemészteni; általában ahogy a gyerekek, ha úgy képzelik, hogy valami rendben van, akkor ne jöjjenek a felnőttek, és ne zavarják meg ezt a saját sületlenségeikkel... Gerhardt-tal kezdtünk nagyon-nagyon jó barátok lenni, ötödikes-hatodikos lehettem, akkor kezdtünk lányok után járni, vagy legalábbis nézegetni a lányok után, és akkor egyszer, kissé szorongva bevallottam Gerhardt-nak, hogy nekem valami itt nem stimmel, mert a nagyszüleim – akiknél akkoriban laktam Temesváron – azt mondták, hogy hát a Gerhardt nagyon rendes fiú, egy klassz srác, jó tanuló, tehát minden megvan ahhoz, hogy az én barátom lehessen, de a magyar lányokkal vigyázzak, mert azok mind kurvák. Erre Gerhardt elkezdett bruhaházni a röhögéstől, hogy neki meg a szülei pontosan ugyanezt mondták a román lányokról, hogy én ugyan megfelelek neki barátnak, de a román lányokkal, azokkal baj van... Igen, akkor észrevettem, hogy van valami különbség kettőnk között... vagy hogy nincs, mert csak az előjel különbözött a két intelem között, de a szöveg ugyanaz volt.

MG: – Kolozsvárra kerülve a zeneművészeti főiskolára kezdtél járni Selmeczi Györggyel, Orbán Györggyel, Balla Zsófiával együtt. Érdekelne, hogyan maradtál ki aztán a zenei életből?

MT: – Az engem is érdekelne...

MG: – Mennyiben volt más ez a közeg? Mennyiben volt itt természetes számodra, hogy szinte csak magyarokkal vagy körülvéve?

MT: – Nézd, itt két dolog van; az egyik az, hogy valahogy a sors úgy adta, hogy én például zongorázni mindig is magyarul tanultam. Temesváron volt egy Filip Ella nevű – számomra zseniális – tanárnőm, aki, habár elég jól tudott románul, amikor nagyon belelendült a magyarázatba, rögtön átváltott magyarra vagy németre. Tehát az alapfogalmakhoz én magyarul szoktam hozzá, olyannyira, hogy amikor magam kezdtem tanítani, és természetesen voltak román tanítványaim, előfordult, hogy dadogtam, hogy ezt hogyan is mondják, hiszen gyerekkoromban ezt nekem másként, más nyelven tanították. Kolozsváron szintén egy magyar tanárhoz kerültem, aki ugyan jól beszélt románul, de hát előbb-utóbb óhatatlanul magyarra váltottunk, mert úgy neki is könnyebb volt... Persze, itt zenéről volt szó, és hát, ugye, van az a bizonyos zenei anyanyelv... Ez nem magyar közeg volt; a magyar nyelv mint eszköz működött, és ezen tanultam zongorázni.

MG: – De ugyanakkor a barátaid is mégiscsak mind egy magyar körből kerültek ki, Szócs Gézától Balla Zsófián át egészen Tamás Gáspár Miklósig... Más román pedig nem volt ebben a körben rajtad kívül.

MT: – Tangenciálisan igen; de azért nézzünk szembe a dolgokkal: akármennyire is civilizáltak vagyunk, mikor egy csomó értelmiségi összegyűlik, és abba belecsöppen egy-egy idegen, valaki, aki nem tud a többiek nyelvén, akármennyire is udvariasak lennének vele, azért előbb-utóbb az illető elszigetelődik, s ha nincs különösebb érdeke ott maradni,

el is menekül onnan. Én tudok például házasságokról, amelyek tönkrementek azért, mert az egyik nem tudta a többség nyelvét, legyen az akár magyar, akár valami más. Én ebből a szempontból szerencsés voltam, mert tudtam a nyelvet.

MG: – Sőt, a nyelvtudásodat te ebben a közösségben tökéletesítetted: olvasással, egyébbel. De hogy jutottál el oda, hogy magyarul kezdj el írni?

MT: – Szerintem ez már természetes következmény volt... Mindenki írt körülöttem, így aztán bennem is kialakult az az érzés, hogy az irodalom is olyan, mint a foci, hogy mindenki ért hozzá... Különben az, amit olvastál az *Echinox*-ban, az egy fogadás volt: valaki kitalálta – Stephan Zweig nyomán –, hogy mindnyájan írjunk sakknovellákat. Én is beálltam a ringbe, hogy akkor én is megpróbálok írni egy sakknovellát. Nem volt ennek semmi tépje, csak maga a marhaskodás...

MG: – Románul nem írtál?

MT: – De, írtam egy csomót románul, sőt, valószínűleg lesz is abból egy kötet, csak ahhoz az kell, hogy a securitate adja vissza a kézirataimat, amit tudja a jó ég, hány évvel ezelőtt elkoboztak, és...

MG: – Itt álljunk meg egy pillanatra: annak azért nyilván volt oka, hogy a kézirataidat a securitate elkobozta. Mi volt ez az ok? Talán éppen ez a magyar baráti kör? Vagy az, hogy te voltál az egyetlen olyan román, akinek, habár nem voltál közreműködője, de egyáltalán tudomása volt az *Ellenpontokról*, Szőcs Gézáék szamizdat kiadványáról?

MT: – Teljesen érintőlegesen és véletlenül tényleg tudtam arról, bár már csak a vége felé, mert egyszer, nem tudom, mennyire tudatosan, Géza elkotyogta nekem, hogy ő is benne van... De tényleg nem írtam az *Ellenpontok*ba soha, egészen egyszerűen azért nem, mert nem volt alkalmam rá, mert amikor megtudtam, hogy ez egyáltalán van, és kezdtem felocsúdni az első megrettenésből, akkorra már meg is buktak...

MG: – Te viszont akkor az egyik első voltál, aki – románként – tiltakozott Szőcs Géza meghurcoltatása, üldöztetése ellen.

MT: – Azt hiszem, hogy most nagyon népszerűtlen leszek, de nagyon sokszor gondolkoztam ezen: nem tudom megfogalmazni, hogy mi az, hogy román, nem tudom megfogalmazni, hogy mi az, hogy magyar... Vannak bizonyos paraméterek, melyek ezt eldöntik, vagy legalábbis körülírják, de hadd valljam be neked őszintén, hogy én nagyon kevésbé azonosulok egy galaci lakossal, csak azért, mert ugyanazt a nyelvet beszéli, mint én, vagy egy brailai lakossal, vagy, teszem azt, egy csomó olyan emberrel, akikről azt sem tudom, hogy kicsodák, micsodák, pedig hát ugyanazt a nyelvet beszélik, mint én. Nekem sokkal több közöm van hozzád, vagy bármelyik jó barátomhoz, aki isten tudja, milyen nyelvet beszél, hogyha értem a nyelvét, és tudok kommunikálni vele. Én minden emberrel azon a nyelven kommunikálok, ahogy megszoktam, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségű. Vannak francia barátaim, akikkel magyarul beszélek, vannak magyar barátaim, akikkel románul beszélek, mert így szoktuk meg. Teljesen furcsa lenne, hogy azzal a magyar barátommal, akivel, amióta az eszemet tudom, románul beszélünk, most egyik napról a másikra áttérjünk magyarra; vagy azzal az angol barátommal, akivel ahányszor csak találkozunk, és örvendezünk egymásnak, mindig is franciául beszélünk, mert valahogy így alakult a dolog, nagyon furcsa lenne most akár magyarul, akár angolul beszélgetni. A személyes kapcsolat nekem sokkal fontosabb, mint az, hogy valaki angol vagy magyar vagy akármi más. Tehát annak, hogy én románként írtam alá a Szőcs Géza eltüntetése elleni tiltakozást, vagy valami ilyesmit, annak nem látom az égvilágon semmiféle értelmét. Annak, hogy aláírtam, annak igen; hogy döntöttem valamit, mert fontosnak tartottam, mert kötelességemnek tartottam, vagy mert éppen szerepelnit akartam. De annak, hogy románként tettem ezt, annak semmi jelentőségét nem látom.

MG: – Nem akarok a dolgon lovagolni, de volt rajtad kívül más román, aki aláírta?

MT: – Azt hiszem, hogy nem. De a többieknek a családfáját nem kérdeztem meg...

MG: – A listát ismerve tényleg kitűnik belőle a neved. És én úgy tudom, hogy ez amiat is fontos volt, hogy a securitate nem mondhatta azt, hogy már megint a magyarok...

MT: – Ettől függetlenül mondták... Engem meg valószínűleg úgy tekintettek, mint egy nemzetárulót, ami még rosszabb, mint ha valaki magyar... De különben várj csak, azt hiszem, hogy tévedésben vagy, mert én nem a Szócs Géza meghurcoltatása elleni petíciót írtam alá, egészen egyszerűen azért, mert az a petíció Magyarországon szerveződött, és úgy emlékszem, hogy Erdélyben egyáltalán nem is jelent meg. Másírtunk mi alá közösen, és azt tényleg Gézával együtt szerveztük meg, nyolcvanegyben vagy nyolcvankettőben... nyolcvanegyben, azt hiszem, amikor tiltakozó levelet fogalmaztunk Ioan Lancranjan *Cuvint despre Transilvania* – nem tudom, hogy fordították ezt annak idején magyarra...

MG: – Erdélyről szólva...

MT: – Szóval e könyv ellen írtunk egy tiltakozást, amivel aztán járkáltunk jobbra-balra, aláírtuk néhány emberrel, aztán én magam vittem fel Bukarestbe, és beadtam a Központi Bizottságnak. Persze, előbb elküldtük a Szabad Európának is... Azt tényleg közösen írtuk alá Gézával; többek között.

MG: – Ezt most olyan természetesen mondod, de hogy fogadták a Központi Bizottságban, hogy bejön egy román, és bead egy ilyen petíciót?

MT: – Ne haragudj; még egyszer... mi az, hogy bemegy egy román? Ráadásul ezek a kommunisták, legalábbis akkor még, játszották a gentlemen's agreement-szerű játékukat. Ott, ahová bemész, és beadsz egy petíciót, mindenki fülig érő mosollyal fogadott, és éppen csak nem köszönték meg, hogy felkerested őket. Ott semmi nem történt; egészen egyszerűen beadtam egy lezárt borítékot, kaptam egy iktatószámot és slussz pássz. Az ott nem úgy történt, hogy ahogy beléptél, rögtön a fejedre húztak egy zsákot, és elkezdtek püfölni gumibotokkal...

MG: – De következménye mégiscsak lett, lásd a kézirataidat, amelyek azóta is ott fekszenek...

MT: – Igen, az a „második forduló” volt, de hála istennek akkor sem zsákkal a fejen és gumibotokkal, hanem egész egyszerűen jó másfél évvel rá megjelent egy társaság, teljesen váratlanul. Az nem is nagyon izgatta őket, hogy írtunk egy ilyen petíciót, mert akkor már régen kiderült, hogy az értelmiségiektől nem félnek, az értelmiségieknek az égvilágon semmi hatásuk nincs a tömegekre, nincsen hitelük; mint ahogy ez ki is derült nyolcvankilenc után... Tehát abból, hogy egy pár értelmiségi ugrál, ebből úgysem lesz nagy botrány, úgysem lesz nagy felhajtás... Egy kicsit azért biztosan felszisszentek, talán egy kicsit idegesek is voltak, de istenigazából ettől nem tartottak. Annál inkább tartottak, teszem azt, egy disszidens paptól vagy munkástól, akikkel aztán nagyon keményen elbántak, nagyon kegyetlenül. Egy csomó ismeretlen hős van itt Romániában, akiről vagy azért nem tudunk, mert nem akarunk tudni, vagy azért, mert teljesen nyomtalanul még azelőtt tűntek el, hogy tudhattunk volna róluk. Tőlünk nem féltek. Akkor éppen valami olyasmi volt a háttérben, amikor először megjelentek nálunk, hogy Magyarországon folyt a kulturális fórum, és nem tudom, mi volt a fejükben, hogy itt valami még kulturálisabb fórum készül, vagy ilyesmi, ezt soha nem derítettük ki, de az, hogy valami ezzel kapcsolatos volt, azt tudom. Persze, ezt nem mondták ki, hogy most ezért jöttek, hanem azt mondták, hogy valutát és ékszereket keresnek a házamban, amitől mi Enikővel, a feleségemmel elkezdünk kacagni, habár akkor az nem volt egy nagyon vidám pillanat. Rögtön elővettük a családi ékszereket, ők legyintettek, és azt mondták, hogy természetesen nem erről van szó, ennél sokkal többről. Akkor meg is nyugodtunk, mert tudtuk, hogy ennél sokkal több nincs, sőt egyáltalán nem volt semmi, valuta meg aztán a világon semmi. Illetve volt egy, a fiókban találtak egy keletnémet hárommárkást, ha volt egyáltalán hárommárkás, vagy ötmárkást, vagy egymárkást, valami teljesen jelentéktelen summát, akkor hoztam haza, mikor még volt útlevelem, és ki tudja, miért maradt a fiókomban... Na, hát odáig ment a humortalanság, hogy szinte azt is beírták a jegyzőkönyvbe, de aztán az egyikő-

jük, úgy látszik okosabb volt, és azt mondta, hogy ezt hagyjuk... Ez ma már numizmatikus érték...

MG: – És mindezek után mi állt a jegyzőkönyvben?

MT: – Mivel ők is tudták, mi is tudtuk, szóval mindenki tudta, hogy a másik tudja, hogy itt nincs szó se valutáról, se ékszerekről, nekiestek a könyveknek, és egyenként lapozgatták, sőt időnként nyafogtak, hogy egy kicsit porosak, hiszen néhányukat régen nem vettem le a polcra... Mondtam nekik, hogy legközelebb szóljanak hamarabb, és akkor takarítani fogunk, mielőtt jönnek. Egyenként lapozgatták őket, és amikor találtak egy számukra érdekesebb könyvet, akkor rácsaptak, és azt mondták, hogy íme, itt a bizonyíték. Kérdeztem: minek a bizonyítéka, az aranynak, az ékszernek, mit lehet ezzel bizonyítani? Nem, nem, majd odaadjuk a kollégának, aki a könyvekkel foglalkozik. Az is érdekes, hogy amikor találtak egy számukra még érdekesebb könyvet, akkor az előzőt rögtön elfelejtették. Így mentek tovább, egészen addig, míg az akkor talán tízéves lányom szobájában nem találtak egy teljesen idióta gyerekes verset... Nem is jó vers, valami rimes városi folklór, a lényeg az, hogy magyarul volt, és hogy elnyomják itt az embereket... A lányom értette a legkevésbé, de valami gyerekes divatból eltette, és a szöveg valamilyen piros-fehér-zöld keretben volt. Utólag a lányom bevallotta, hogy ő már meg is feledkezett erről, évekkal azelőtt valaki lediktálta neki, és neki ez csak egy érdekes hepaj volt. Na, erre rábukkantak, és erre minden mást elfelejtettek, és attól fogva azt tartották a fő bizonyítéknak arra, hogy a mi házukban egy csomó arany, ezüst és valuta van. Akkor baromira megijedtem, mivel tudtam, hogy ha velem történik valami, vagy a feleségemmel történik valami, akkor az azért van, mert valamit vállaltunk, de a gyerekeknek hagyjanak békét, és egyáltalán nem voltam biztos benne, hogy békét fognak hagyni a gyereknek. Szerencsére békét hagytak neki... Na persze, aztán voltak a kéziratok, hogy azok is érdeklik azokat az elvtársakat, akik kéziratokkal foglalkoznak... illetve azt hiszem, ez már a második házkutatás alkalmával történt; mindegy, ugyanaz volt a forgatókönyv, csak a sorszám különbözik... Nos, a második alkalommal megígérték, hogy majd elolvassák a kézirateimat, és ha úgy ítélik meg, hogy itthon tarthatom, akkor visszaadják. Akkor felszisszentem, és megkérdeztem, hogy maguk fogják eldönteni, hogy milyen saját kéziratomat tarthatom itthon? Hát igen, persze, ez természetes; és az illető annyira úgy mondta, hogy meg vagyok győződve róla, hogy ő ezt nem csak kötelességből tette, hanem tényleg természetesnek is tartotta. Milliő ilyen momentum volt az életemben; például kilencven január első napjaiban, az egyik első ember, aki felkeresett Magyarországról, régi barátom, Tamás Gazsi volt, és mivel a polcomon egy csomó könyve maradt azok közül, amiket itt hagyott, mert nem tudta átvenni őket, amikor kivándorolt, hát normális volt, hogy a számára legérdekesebbeket, a legszükségesebbeket, amiket meglátott, betette egy zacskóba, hogy vigyük el. Beraktuk a zacskóba, beültünk a kocsiba másnap, és elindultunk Magyarországra. A határnál nem is akartuk eldugni, eszünk ágában sem volt, hát minek dugjuk el, különben sem voltak bibliofil értékű könyvek, hanem számára vagy hasznosak, vagy érzelmileg fontosak. Ott volt a zacskó, a vámos látta, miért ne látta volna, rögtön, mint egy sas, rácsapott, hát ez mi? Mire Gazsi a világ legtermészetesebb hangján mondta, hogy az én könyveim. És erre egy szentenciózus mondatot fogalmazott meg a vámos; azt mondta, hogy uram, ezeket vigye vissza, a rendszer megváltozott, de a törvények nem, a törvények továbbra is a régié, tehát nem szabad könyvet kivinni az országból. Úgyhogy muszáj volt visszavinnünk a könyveket, ez egy pár óra késésbe került nekünk, és egy nagy tanulságba: hogy ugyanúgy, mint ahogy akkor az a szekus olyan meggyőződéssel mondta a magáét, és szerintem a mai napig is azt hiszi, és abban nem lehet megingatni, hogy neki hatalmában áll eldönteni, hogy én milyen kéziratokat tarthatok otthon, a saját kézirateimat, úgy az a vámos is esetleg aláveti magát egy jövőbeni új törvénynek, de hogy ő a szíve szerint elkobozná továbbra is az összes könyvet, amit valakinek eszébe jut átvenni a határon, az egészen biztos.

MG: – Milyen kéziratok voltak ezek? Mit írtál: verset, prózát, esszét?

MT: – Természetesen gyönyörű prózát, a legjobb fajtát; mindenfélét, mivel semmiképpen nem volt egy kialakult stílusom, sőt többször – ez mindenkielőfordul, de velem, azt hiszem, gyakrabban – elégettem mindent, amit írtam, valami kamaszos lendülettel; legalábbis akkor, most már nem vagyok az... Azt hiszem, hogy prózának nevezhető, esszéisztikus prózának, szinte irodalomnak... Elég zavaros valami; szerintem azért sem adták vissza mind a mai napig...

MG: – Térjünk vissza arra a baráti körre, amelyről már szó volt. Te ennek a körnek valamelyest kívülállóként – és itt akkor megint, akármennyire is nem szereted, de a románságodat kell, hogy is mondjam csak... „fölhánytorgassam” – voltál a tagja, de mégis nagyon benne voltál, nemcsak mint Balla Zsófia férje, hanem mint együtt gondolkodó, együtt író, együtt létező ezekkel az emberekkel, akik aztán később az úgynevezett harmadik Forrás-generációnak lettek – ki meghatározó, ki fontosabb, ki kevésbé fontos – tagjai. Milyen volt ez a kör így, kicsit kívülről, kicsit belülről látva?

MT: – Nem voltam kívül; remélem legalábbis, hogy nem... Nem írtunk együtt, sőt én mint harmadik Forrás-generációt nem is ismertem őket; nekem ők „csak” nagyon bensőséges barátaim voltak, és ma is azok.

MG: – De nyilván olvastad, amit írtak...

MT: – Igen, de ez nem határozta meg se pro, se kontra a kapcsolatunkat. Ez annyira összeforrott társaság volt, persze, hogy elolvastam mindent, amit írtak, mint ahogy ők is elolvastak mindent, amit én írtam; de azt hiszem, hogy ez nem számított. Azt hiszem, hogy ennek a társaságnak a szempontjából az írás következett a társaságból, és nem fordítva. Ebben a társaságban a legfontosabb, ami kialakult, és amit hiányolok a mai napig, az egy bizonyos metanyelv, ami minden ilyen társaságban kialakul, és amit csak mi értettünk. Néha azon csodálkoztam, hogy ezek az íróbarátaim képesek voltak olyan nyelven is írni, amiről az állítják mások, hogy értik... Például Cselényi Bélát, azt hiszem, elég kevesen értik; mi állítjuk, hogy igen. Dekódolni tudjuk azon a metanyelven, amit annak idején használtunk... De itt volt egy csomó ember, akik közül a legtöbben, ha statisztikát csinálók, nem is írtak, nem tartoztak a harmadik Forrás-generációhoz: se Orbán, se Selmeczi, se Cselényi Laci, se Gaál Anna, mondhatnék több nevet is... Én magam sem voltam író. Volt egy bizonyos szellem, amiben éltünk, és itt nem elsősorban a saját produkciókra, irodalmi produkciókra gondolok, habár ezek is jelen voltak, de csak azáltal, hogy ott voltak az alkotóik. Azt hiszem, hogy egy jól körülhatárolt belső falat húztunk, és emögött elbújtunk. Ez önvédelem is volt, és élveztük is ezt az önvédelmet. Jól sikerült. Olyannyira, hogy miután ők elmentek... amikor egy emberélethez viszonyítva is nagyon rövid időn belül mindannyian kivándoroltak, azt nem volt könnyű elviselni.

MG: – Benned ez föl sem merült?

MT: – Nagyon futólagosan. Igen, fölmerült: kiben nem merült fel. Még ha csak annyi erejéig is, hogy visszautasítsa az ember; de az megvolt. Kacérkodtunk a feleségemmel az ötlettel, hogy átmenjünk, de aztán valahogy, nem tudom, hogy minek köszönhetően – semmiképpen nem valami hőstettnek, ezt aláhúzom – itt maradtunk. Ez éppen nem annyira hőstett, mint ahogy az sem volt hőstett, hogy valaki kivándorolt. Egészen egyszerűen itt maradtunk. De nagyon nehéz volt olyan gyakran, olyan mélységesen búcsúzni. Szinte az érzelgősségig nehéz volt. Legalább annyira nehéz volt, mint amilyen jó volt azelőtt együtt lenni. Ezt a falat felhúztuk magunknak, sikerült... Szépen sikerült fal volt, de fal, és egy egészen... nem kis számú, de zárt társaságban éltünk, lébecoltunk, lelkitünk, és minden megtörtént, ami egy ilyen kis közösségben történni szokott; időnként öngyilkosok voltunk, temetésre jártunk, aztán búcsúztunk... És akkor felnőtté váltam, azt hiszem, végképp; ezt már nem lehet visszacsinálni.

MG: – Annak az útnak, amit végigjártál Szilágysomlyótól Temesváron át ezen a bizonyos közösségen keresztül, az írásokon, az együtt-gondolkodáson keresztül, mennyire volt logi-

kus következménye, hogy fölhagyta a zenei pályával – annak ellenére, hogy ezt végeztet –, és mégiscsak valamifajta irodalomhoz közelebb álló pályára kerültél; hogy a kolozsvári rádióhoz és televízióhoz lettél szerkesztője, méghozzá a magyar műsornak a szerkesztője?

MT: – Nem tudom, mi köze van az én somlyói és temesvári geográfiai pályafutásomnak ahhoz, hogy a kolozsvári magyar televízióhoz és rádióhoz kerültem egy adott pillanatban... Hogy a zenei pályát miért hagytam abba, azon én is sokat morfondíroztam. Volt egy bizonyos számú koncertem, amelyek feljogosítottak arra, hogy azt mondhasam, hogy egy adott pillanatban, ha csak a peremén is, de a zenei pályán voltam. Zongoráztam, sőt azzal kerestem a kenyeremet, hogy zongorát tanítottam a zenelíceumban, de egy adott pillanatban úgy éreztem, hogy ez nem elég. Vagy, ha akarod, kezdtem annyira jól zongorázni, hogy érezzem, ennél sokkal jobban kellene. És volt egy viszonylag rövid periódus az életemben, amikor abban a tévhitben ringattam magam, hogy tudok egyszerre a zongoránál is lenni és az íróasztalomnál is. Csak hát én egy kényelmes ember vagyok, és az íróasztalnál sokkal kényelmesebb ülni, mert amikor az ember ott nem csinál semmit, akkor azt állíthatja, hogy gondolkodik, de ha a zongoránál nem csinál semmit, akkor rögtön rászólnak, hogy miért nem gyakorolsz, fiam. És hát az is közrejátszott, még az átkozott idejében, hogy nagyon nehezen lehetett menedzselni, koncerttermeket kapni, plakátot csináltatni satöbbi... Sokszor megtörtént, hogy minden megvolt, én is tudtam a műsort, de nem lehetett a koncertet megtartani, mert elvitték a székeket egy szomszédos terembe, ahol éppen egy monstre pártgyűlést tartottak... Ebbe belefárad az ember előbb-utóbb; főleg, ha már eleve is fáradt volt. És valahogy akkor egyre több teret nyert az életemben az íróasztal, ahol olyasmit lehetett produkálni, amit legalább bele lehetett tenni a fiókba. Csak aztán derült ki számomra, hogy a fiókot el is lehet vinni... Persze, a zongorát eleve nem lehetett belerakni a fiókba, de legalább azt nem vihették volna el...

MG: – Emellett az íróasztal mellett nem fordult meg a fejedben, hogy abból a két nyelvűségből, amelyben természetesen léteztél, egyenesen következik a fordítás? Pontosabban tudom, hogy megfordult...

MT: – Ha tudod, akkor miért kérdezed?

MG: – Mert Magyarországon szerintem ezt alig tudják rólad, már csak azért is, mert ezek a fordítások nem a te neveden jelentek meg.

MT: – Az első kötetem tényleg nem jelenhetett meg az én nevemen, a második viszont már igen, mert közben megtörtént a rendszerváltás...

MG: – Akkor mondd el, hogy mik ezek a kötetek...

MT: – Az első kötet fordításom, amelyik nekem a legkedvesebb, egyáltalán nem jelent meg, annak ellenére, hogy azt az akkori román írószövetség elnöke rendelte meg; ez egy fiatal magyarországi prózaírók antológiája lett volna, amiben szerepelt – állítom – az összes Péter, aki a magyar irodalomban annak idején felbukkant, és mellettük még egy sereg akkor jelentős fiatal író. Persze, most is ki lehetne adni ezt az antológiát, csak az a baj, hogy ezek most már nem fiatal írók; nem akarom bántani őket, de körülbelül az én korosztályom.

MG: – Ugyanakkor ismerni még most sem ismerik őket románul.

MT: – Románul nem. Tényleg nem lenne érdektelen kiadni őket, csak ki kéne találni valami mást: vagy ki kéne bővíteni a kétszeresére, vagy meg kéne magyarázni, hogy miért éppen ezeket az írókat válogattam össze egy antológiába... Persze ez nem kizárt... Ebből csak egy pár novella jelent meg újságokban: egy Esterházy, egy Nádas... szóval a Péterek. Aztán jöttek más, kecsgetetőbb megrendelések. Nekem a kedvencem Székely János *Nyugati hadtest* című könyve; ez a második volt, ami megjelent. Az első pedig Lászlóffy Aladár, akinek, annak ellenére, hogy sokkal jobb költőnek tartom, mint prózaírónak, mégis nagy élvezettel fordítottam azt a pár novelláját, amelyek az *Egyetemes hajnal* című kötetben megjelentek. De ez még az „átkosban” volt, ezért a szerkesztő egész egyszerűen nem vállalta, hogy az én nevemmel terjeszti elő a kötet tervét, mivel az veszélyeztette volna az egész megjelenést. Így

akkor az általam nem ismert, de a mesékből nagyon tisztelt és szeretett anyai nagyapám nevével, Ion Tudoran néven jelentettem meg, ami egy kis elégtételt is adott, mert neki elég szomorú sorsa volt, orosz fogságban halt meg, és úgy gondoltam, hogy valahogy dacolok a sorssal, ha ezt a nevet most megjelentetem Romániában. Nem szégyelltem magam, egyáltalán. Sajnos, mind a két kötet eléggé észrevétlenül eltűnt. Nem tudom, hány példányban jelentek meg, hány könyvesboltban voltak kaphatók... mindenestre vagy azért, mert elkapkodták, amit nem nagyon hiszek, vagy azért, mert eleve nagyon kevés példányszámban jelentek meg, szinte észrevétlenek maradtak.

MG: – És ebből az irodalmi pályából hogyan lett tévés pálya?

MT: – Ez egy véletlen, melynek, mint minden véletlennek, ami az ember életében történik, a gyerekkorban vannak a gyökerei... Mindig imádtam a mozit és a tévét is, érdekes dolgok ezek – úgy látszik, mégsem lettem teljesen felnőtt... Január elején, kilencvenben, amikor minden forrt, és mindenki mindent csinált, és amikor minden második ember újságíró lett Romániában, mert hirtelen itt lett az úgynevezett sajtószabadság – csak később kezdte mindenki feltenni a kérdést, hogy jó, jó, de mit is kezdünk ezzel a fenenagy sajtószabadsággal... –, akkor egyszer találkoztam Csép Sándorral, a kolozsvári magyar tévé vezetőjével az utcán, szó szót követett, és már nem is tudom, hogy én mondtam-e, hogy nem veszel fel, Sándor, vagy ő mondta-e, hogy nem jössz-e ide hozzánk... És én boldogan vállaltam ezt a kalandot, annak ellenére, hogy magyarul, mondom, komoly nyelvi nehézségeim vannak, tehát nem tudok... és nemcsak hogy nem tudok, de nem is adnék ki soha az életben írott szöveget a kezemből anélkül, hogy az általam egyetlen elfogadott cenzor, Enikő, a feleségem, el ne olvasná és nyelvtanilag helyre ne pofozná, tehát mindezek ellenére én ezt elfogadtam, és egyáltalán nem érdekelt, hogy ez román vagy magyar szerkesztőség; volt ez a lehetőség, ez adódott, ezt kihasználtam, elvállaltam...

MG: – És csináltad egészen addig, amíg, hogy finoman fogalmazzak, ki nem rúgtak, vagy legalábbis ki nem utáltak onnan.

MT: – Igen, fokozatosan különböző konfliktusaim lettek különböző vezetőimmel, amelyek részben személyes konfliktusok, tehát nem érdemes szót fecsérelni rájuk, részben az egész itteni, akár kisebbségi, akár többségi tévézéssel-rádiózással szembeni nézeteltérések voltak – majd tedd rendbe ezt a mondatot, ahogy tudod. Tehát koncepcionális nézeteltérések voltak, ezért kirúgtak; azt mondták, hogy keressék más munkahelyet magamnak. Természetesen tovább fokoztam a botrányt, amit azzal kezdtem, hogy írtam ellenük egy levelet, amit megjelentettem egy újságban, de aztán előbb-utóbb úgy döntöttem, hogy ezt most már abbahagyjuk, elég ezekből a kicsi, pitiáner, személyes sajtóbotrányokból, messzemenően nem kívánok ilyenekben hős lenni... Közben létrejött ez a videostúdió, amiben most próbálunk dolgozni...

MG: – A létrejött azt jelenti, hogy te hoztad létre.

MT: – Igen, egy pályázatotadtunk be, Maksay Ágnes kolléganőmmel, aki szintén ott dolgozott, illetve egyelőre még ott is van státusban a kolozsvári rádió- és tévénél; beadtunk egy pályázatot Soroséknak, és úgy látszik, hogy az ötletünk megnyerte a tetszésüket, így megvették az alapfelszerelést, ami arra volt jó, hogy mámoros eufóriában úszkáljunk jó pár hétig, hogy most aztán végre lesz mivel dolgoznunk, s aztán rájövünk, hogy mindez csak arra jó, hogy még többet és még többet kelljen vásárolni, tehát még több pénzt kelljen ráfordítani, nem hogy lépést tudjunk tartani, de legalább messziről megközelítsük azt a technikai színvonalat, ami a nemzetközi filmes világban megszokott.

MG: – Van tudomásod szerint még ilyen – nem is tudom, hogy definiáljam – független videostúdió Romániában rajtatok kívül?

MT: – Hasonlóak kezdenek most kialakulni. Udvarhelyen például; valami teljes véletlen folytán Romániában Udvarhely egy tévéparadicsom lett: most három stúdió van ott, egy olyan városban, ami körülbelül akkora, mint negyed Kolozsvár... Igen, kezde-

nek létrejönni ilyenfajta stúdiók. Hadd mondjam, mi voltunk az elsők, de ez nem jelent semmit; borzasztóan rövid idő alatt nagyon sokan leszünk, hála Istennek...

MG: – És hogy lehet ebből megélni? Dolgoztok, filmeket csináltok, és ezekkel házaltok?

MT: – Nagyjából igen. Sőt annyira, hogy – hogy is mondjam neked – a családommal együtt egészen tűrhetően élünk; meg lehet élni tehát ebből. Ellenben ahhoz, hogy a stúdiót fejlesszük, új gépeket vegyünk, ehhez már millió forintokban kell gondolkodni, és ettől még messze, nagyon messze vagyunk. Még azt sem tudom, mi fog történni, amikor, teszem azt, a legegyszerűbb szervizeltetést kell majd kifizetni, ha ezek a gépek lassan már ki fognak öregedni... Igen, házalunk; jobbra-balra próbáljuk eladni a produktumainkat – nagyjából sikerül is –, jobbról-balról jönnek megrendelések, amelyeknek igyekszünk eleget tenni. Nem könnyű, de egyelőre megy.

MG: – A magyar tévénezők leginkább talán arra a filmekre emlékezhetnek, amit Maksay Ágnessel közösen csináltatok a román-magyar együttélésről. Én azt mondtam, végignézzve a filmet, hogy az összes politikusnak, akik állandóan a kisebbségi helyzetről meg hasonlókról beszélnek, egyszerűen csak le kéne vetíteni ezt a filmet, és nagyon sok minden tisztázódna belőle.

MT: – Adná az Isten, hogy így legyen... Én, őszintén bevallom neked, nagyon megdöbbentem, mert azt reméltem, hogy sokkal nagyobb visszhangja lesz a filmnek, ám annak ellenére, hogy nagyon jó sugárzási időt kaptunk – szombat délután hét órakor, ha jól emlékszem –, a visszajelzések nagyon gyérek voltak. Még azt sem mondták, hogy menjetek a francba, vagy hogy ez egy pocsek film. Már annak is jobban örültem volna, mint ennek a csendnek, ami a film után következett. Kérdezgettem magyarországi barátaimat, hogy ezt ők minek tekintik, de nem kaptam koherens választ... Igen, hogyha próbálnám definiálni a programunkat, akkor valami ilyesmit szeretnék csinálni. Mindamellelt, hogy alapjában véve ennek a Video-Pontes nevű alapítványnak – amelynek van ez a videostúdiója, és amely csak azért kötődik a mi nevünkhöz, Ágihoz, hozzám, Kötő Zsolt-hoz és még egy pár emberhez, aki ott dolgozik, mert mi vagyunk azok, akik ténylegesen dolgozunk benne; az alapítvány egy kicsit nagyobb... – az alapötlete az volt, hogy minél hamarabb tudnánk videoszalagra menteni mindazokat az értékeket, melyek el fognak tűnni itt Erdélyben; és azért mondom csak Erdélyt, mert geográfiailag valahogy be kell határolni a munkánkat, mert így is rohángálunk reggeltől estig, de így sem tudjuk mindazt a területet lefedni, amelyet szeretnénk. Ne felejtjük el, hogy itt Erdélyben két kultúra már porig elpusztult: a német szász-sváb és a zsidó kultúra. A román és magyar kultúra sem áll rózsás helyzetben; persze arról messzemenően nincs szó, hogy ezek elpusztuljanak, hála Istennek, de azért van mit menteni...

MG: – Tulajdonképpen tehát dokumentáltok?

MT: – Dokumentálunk, dokumentumfilmeket készítünk... készítenénk, hogyha sikerülne utollihegni magunkat. Most abba a csapdába estünk pillanatnyilag, hogy ahhoz, hogy fenntartsuk magunkat, egy csomó megrendelést vagy eladható munkát, rövid távon eladható munkát kell készítsünk, riportokat... Tehát nagyon gyorsan kell mozognunk, ahogy ezt általában a tévés szakma követeli, és ez nem enged időt arra, hogy nyugodtan, szépen, komótosan leüljünk, és készítsünk egy dokumentumfilmet. Mi akkor, amikor átláttuk, hogy óhatatlanul belekerülünk ebbe a hajtósíjba, akkor úgy döntöttünk, hogy ha évente egy komoly filmet teszünk az asztalra, olyat, mint az *Élő-ítéletek*, amiről az előbb beszéltünk, akkor semmi sincs elveszve. Hát most egy kicsit el van veszve valami, mert az év eltelt, és a következő filmünk még nincs kész, és nem is úgy látom, hogy a nyár közepéig kész lesz, de talán egy fél év késéssel mégiscsak leteszünk majd egy újabb filmet az asztalra. Nem tudom, hogy jó lesz, vagy rossz lesz, nem az én dolgom eldönteni, nekem az a dolgom, hogy csináljam; ez érdekel, és azt hiszem, ez belevág abba, amit eredetileg elképzeltem.

MG: – Egy pillanatra még visszatérnék azért erre a filmre, az *Élő-ítéletekre*. Nem lehet, hogy a visszhangtalanságnak az is oka volt, amit én a filmet nézve megdöbbenőnek találtam: ez a film arról szól, hogy magyar részről milyen atrocitások értek románokat, illetve román részről milyenek magyarokat; Ördögkútról, Szárazajtáról, Vásárhelyről... Ezekből az esetekből általában mind a két oldalon mindig csak a másik bűneit szoktuk felemlíteni, itt meg a két oldal párhuzamosan látszott. Nem lehet, hogy ez döbbenette meg a nézőket?

MT: – Akár ez is lehet, nem tudom. De hadd tegyem hozzá, hogy a mi szándékunk szerint ez a film elsősorban nem arról szól, hogy milyen atrocitások történtek az egyik oldalon, és milyenek a másikon; hanem én... vagy mi, szándékunk szerint azt akartuk mondani, hogy álljon meg a menet, gyerekek, itt nincs szó tragédiáról tulajdonképpen, mert ami történt, egyrészt soha nem spontánul történt, mert vagy háború volt, vagy egy olyanfajta manipuláció, mint amilyen a vásárhelyi volt – most hogy csak a nemzeti kérdésről beszéljek, mert más társadalmi tragédiák is történtek... Tehát egyrészt, ami történt, az így történt, másrészt, ami történt, még ha cinikusan hangzik is, de ha az egyetemes történelemhez viszonyítjuk, vagy ha csak Kelet-Európára gondolunk, hát ez egy ideális állapot... Gondoljunk más interetnikus, vagy nemzetközi konfliktusokra és azok méreteire. Még ha nem a legeklatánsabbakat vesszük is, mint például a zsidókérdést, vagy Bosznia-Hercegovinát, de még a kevésbé eklatánsok is sokkal, de sokkal nagyobb méretűek, mint az erdélyi román-magyar összetűzések. Tehát hogy vigyázzunk erre, ami nálunk van, mert ezt nagyon könnyen el lehet rontani; nagyon könnyen lehet csinálni ebből egy igazi tragédiát, egy igazi Bosznia-Hercegovinát... Bosznia-Hercegovina akárhol lehet; nagyon sok helyen lehet csinálni Bosznia-Hercegovinát. De ha nem muszáj, akkor minek...?

Kolozsvár, 1994. március 31.

„Éppen a paradicsomjaimmal voltam elfoglalva a minap, amikor arra lettem figyelmes, hogy a szemközti, egy emelettel lejjebbi függőfolyosón végigmegy valaki, megáll az egyik ajtónál, s becsönget.” – Balázs Attila: *Vég, paradicsommal*

E. M. Cioran: *Zuhanás az időből*

Márton László: *A leírhatatlan pillantás (Kleist prózájáról)*

Manuela Gretkowska: ... *története*

VERSEK, PRÓZÁK
TÁRGYAK, EREDMÉNYHIRDETÉSEK
MELLÉKLET

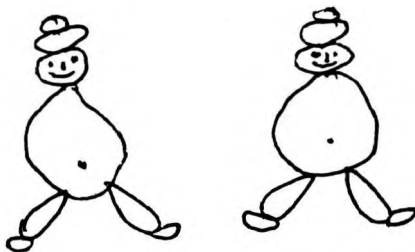
„Nos, az a benyomásom, hogyha a folyóirat szerkesztősege tényleg lehozza Salamon János írását (meg az én viszontválaszomat), akkor a lap hasábjain ez lesz az első harsány, tényleg a napilapok vezércikkeire emlékeztető cikkváltás. Ha mélyen a lelkembe nézek, akkor bevallhatom, én bizony *nem* hoznám le ezt a vitát, mert úgy érzem, messze elkanyarodott a tárgytól.” – Pernecky Géza a Karl Kraus-rovatban

Nappali
ház

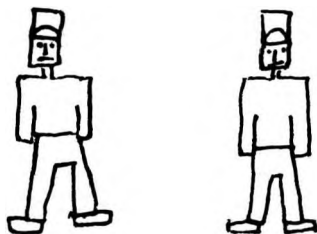
1994/4

Hogyan váltak a magyar férfiak a török korban érzékenyekké, és miért maradtak mégis érzéketlenek?

Úgy szeretném elmesélni neked ezt a történetet, ahogy a csillagász figyeli a bolygókat, ügyet sem vetve a monoton mozgásra, csak azokat a pillanatokot várom, amikor az égi testek elérik pályájukon azt az ívet, ahol teljes erővel tárul a szem elé szépfényű hasuk. Úgy mesélném el neked ezt a történetet, mint a zeneszerző, aki kihagyja a partitúrából a halvány hangokat, s csak a telt kottajeleket vési a papírra, azokat, amelyek egymás fölé illesztve egy török vitéz alakját rajzolják ki: *fölső cé* a turbán fölső gurigája, *há* a turbán alja, *á* a fej, *gé* a has, *eff* a jobb láb, *é* a bal láb, *dé* az egyik cipőcske és az *alsó cé* a másik.

Minden török így néz ki, talán csak annyi különbség fedezhető fel, hogy némelyiknél a has és a fej közé egy könnyed *gisszel* beillesztődik a nyak. A kerekded kottafejek – egyébként – muzulmán hatásra alakultak ki az európai zenekultúrában a 16. század közepén. Ettől fogva minden zenemű titkos üzenete a török fenenagy hatalma volt. Efféle kerek hangokkal képtelenség volt megénekelni akár a legvitézesebb magyar harcost is (és pláne képtelenség volt egy győztes csatát). Hiszen a magyarokon minden csupa-csupa szögletes volt, mint a középkori zenei jelek: szögletes csákó, szögletes arc, szögletes, nyúlánk felsőtest és a lábak nemkülönbek.

S amint a zeneoktatást a végvárakban is bevezették, minden harcos, ha füttyült, ha énekelt, valahol a törököt dicsőítette, s a török melle egyre csak dagadozott, lassan puffatagabbá vált, mint a legkövérebb zenei hangok, hinni sem merte bárki is, hogy egyenes élű magyar szablyával végig lehetne ezt metszeni, hogy mindőjük dagadék mellét egyszer majd ketté lehet hasítani, és kiömlik onnét minden dölyf és minden vér, rá a pusztuló országra, bele a lesóványodott földekbe... Ki sem gondolhatta, hogy majdan így kap életre újra a hazai szarvasmarhatenyésztés, s a földbe aprított törökök végül mégis életet adnak szeretett hazánkknak, aminek akkor még a pusztulását retgettük.

A haza pusztulását félte akkor mindenki, meg a saját nyomorult kis életét. A végvári lét másból sem állott, mint siránkozásból a hon sanyarú vége miatt. Siránkozás siránkozás hátán, de mindenki tudta: aggódni a hazáért egyet jelent rettegni saját halálba hullásunktól.

Nem csoda, hogy vitézeink akkortájt nem egyszerűen elkerülték a rabokat gyűjtő, fosztogató török csapatokat, de gyakorta észre sem vették, hogy vannak. Ha éppen az orruk előtt vonult a gaz török, megpakolva rabokkal, kincsekkel, a magyar katonák becsukták szemüket, sőt sokszor még a fülüket is bedugaszolták. A fegyverkészítő cigányok közül nem kevesen álltak rá az átláthatatlan vasszemüveg és a hangkirekesztő fül dugó gyártására. Ez kínálta ekkortájt a legbiztosabb megélhetést. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ezzel magyarázható a cigányság virágzó kultúrája a 16. és 17. század fordulóján.) A harcosoknak így még a haja szála sem görbült, csak a nép szenvedett, de kegyetlenül.

Adószedők lepték el a falvakat, beköltöztek a parasztok házaiba, hogy rejteni sem lehetett előlük az élelmet. Bár kutakodni sohasem kutakodtak, nem koslattak a gazdák nyomában, hogy valahol hátul a szín rejtekében, a kazlak alatti földodúkbán dugdosnak-e valamit. Módszerük egyszerűbb és kényelmesebb volt. Minden nap megmérték a lakosok derékbőségét, s ahol hízást véltek felfedezni, kardjukkal megcsiklandozták a táguló hasfalat, hogy hozná hát az illető elő a még be nem szolgáltatott élelmiszert.

Az éhezés közepette bölcsességre nevelték unokáikat a nagyapák. Nap nem telt el úgy, hogy ne mesélték volna Krisztusurunk és Szentpéter történetét. Ezt az alázatra és szerénységre oktató mesét, aminek a valósághoz – vélhetően – az ég adta világon semmi köze se volt. S hogy most mi is érezzük, miféle lassúsággal múltott akkor az idő, hallgassunk bele a történetbe:

Római zsoldosok és rafinált zsidó kereskedők lepték el a jeruzsálemi szentélyt, és a nép, az Atya kiválasztott népe, félelmében megszaggatta ruháit, és rettegni kezdett a haláltól, holott a megváltó, akit oly nagyon vártak, tanítványaival Judea útjait szelte már. Faluról falura jártak, hogy megismertessék a néppel az igaz tanítást, hogy látva láthassák a keserűségbe hanyatlott zsidók az Atya egyszülött fiát.

Azon a napon Péter ment elől, s utána libasorban még tizenketten. Mindig így jártak, nem kifejezetten azért, mert szűkösek lettek volna ezek a judeai utak, hanem mert tizenhárman voltak, és nem mehettek így egymás mellett párban, hiszen egy mindig magányos maradt volna. Ezért vállalták mindahányan a magányt.

Most Péter ment elől és utána az Úr. A porba fáradtan csattantak bele a saruk. Maguk elé bámultak, le a földre, s csak néha-néha vetették fel tekintetüket, s vizslatták körbe a tájat. Péter alig két lépéssel maga előtt a porban meglátott egy törzfényű pénzdarabot: egy kétkrajcáróst. Ismerte színéről és formájáról. Értelmetlen lehajolni és felvenni – gondolta. Mit kaphat az ember manapság két krajcárért? Átlépte az érmét, és ment tovább. Az Úr is észrevette a pénzdarabot, de nem úgy tett, mint a tanítvány. Lehajolt és a markába rejtette. Hamarosan egy faluba érkeztek, ahol éppen piacnap volt. A Mester, míg tanítványai nem látták, egy marék cseresznyét vett a kétkrajcároson, majd ő is, akár a tanítványok, lepihent a házfalak hűségében. Keveset pihengettek úgy együtt az árnyékban, majd megint útnak eredtek. Judea legkietlenebb tájait szelték. Fa, bokor, hűsítő forrás sehol. Gyötrő szomjúság kínozza a menetelőket. A legszomjasabb talán éppen Péter volt, aki most másodikként, az Úr mögött lépdelt. Hallotta is Jézus, amint a legkedvesebb tanítvány nagyokat sóhajtozik, vágyakozván némi innivaló után. Ekkor zsebéből elővett egy szép kövér cseresznyeszemet, és a földre ejtette. Péter, amint meglátta lába előtt a cseresznyét, rögtön lehajolt érte, mohón a szájába dugta, s boldogan szipókázta belőle a nedvet. Ám alig teltek a percek, újra sóhajtozni kezdett. Ekkor az Úr megint leejtett egy cseresznyeszemet, amit Szentpéter rögvést felkapott. Így folyt ez addig, amíg el nem értek a következő faluig. Az Úr tizenhétszer ejtett le cseresznyeszemet, s a tanítvány tizenhétszer hajolt le érte.

Mikor a falu fogadóházában végre megpihentek, a Mester magához intette legkedvesebb tanítványát. Péter Jézus lábai elé telepedett. Elképzelni sem tudta, mit akarhat tőle a tanító ilyen hosszú és kimerítő gyaloglás után. És akkor az Úr krisztus így szólott Péterhez:

– Péter, emlékszel, milyen szép kövér cseresznyeszemeket találtál mostani utunk során?

– Emlékszem – válaszolta Péter.

– És tudod-e, hogy kerültek arra a kietlen tájra?

– Bizonyára egy kereskedő kosarából potyogtak ki.

– Most tévedtél, Simon Péter. A cseresznyék az én markomból hullottak a földre, és éppen annyi szem, amennyit két krajcárért lehet kapni: tizenhét. Lustaságod miatt egy helyett tizenhétszer hajoltál le. Elégedetlenségedet fáradtsággal büntette az Atya.

Pétert meghatotta a Mester egyszerű bölcsessége, és áldotta az Urat, hogy igazságra ébreszti az ő teremtményeit.

Az öreg parasztok mind cikornyásabban mesélték a tanulságos történetet. Mentől éhesebbek voltak a gyerekek, annál hosszabb lett a mese. És a szőke kisfiúk nagyokat nyeltek minden cseresznyeszem említésénél. Megfogadták magukban, ha valaha két krajcárt találnak, elmennek a legközelebbi faluba, vesznek rajta egy marék cseresznyét és befalják. De sem krajcárokra, sem cseresznyére nem leltek, s Krisztusurunk fényes alakja is csak a képzeletben villant fel előttük, amint gyönyörű markában melengeti a pirosra érett gyümölcsöket.

Síralmasan teltek a napok, mikor az adószedőket újabb török csapatok követték: a hasisrágó dervisek, akiket az egyszerű nép bélszónokoknak nevezett, mert folyton-folyvást az evés ellen beszéltek, s az éhhalálra buzdították az embereket. Minden pusztulás a belekben lakik – mondták –, s a belek pedig az emberben vannak, a pusztulás tehát az emberben lakozik. A belek behálózzák az emberi testet. Kis csövecskék ezek, vagy éppen vastag tömlők, az egyikben vörös lé csorog ide-oda, a másikban a rothadt salak. Az egyiket a levegő táplálja, a másikat az élelem, a húsok és a zsírok. A belek hálója maga az ember. Az ember maga a pusztulás. Lök el magadtól az elemózsiát, szűnjön benned a légzés, és elveted így magadtól a pusztulást.

És bár némely parasztok megszabadulni vágytak volna saját pusztulásuktól, az étkek elvetése mellett a lélegzés beszüntetését nem voltak képesek megvalósítani.

Míg vitézeink a végvárakban saját sorsuk fölött siránkoztak, és a falvak lakossága csonttá soványodott, a török férfiak úgy éltek itt, mintha otthon lettek volna. A hasuk dagadozott (még a hasisevő derviseké is), hatalmas ballonként előre gömbölyödött. Miként Ászát, a zsidó is írta: A kövérségben rejlik hatalmunk. Kedvenc szórakozásuk lett, hogy pihenésképpen hasra vágták magukat, s a kerekded hason ringatták nevetségesen nyeszlett végtagjaikat, s mint valamiféle hinta billegtek ide-oda. A parasztok már-már hozzászórtak jelenlétükhöz s az éhezéshez. Rihegték-röhögtek a török pucrokon, gondolván, nincs a világon olyan asszony, aki ezekkel ágyba bújna, olyan pedig végképp, aki szerelmével ajándékozná meg őket. Büszkéek voltak a soványságukra, ami a honszeretetet jelentette számukra, a becsületes életet s egyben az asszonyok szerelmét, a szépséget. A soványság lett a hazafiság szimbóluma. Nem véletlen, hogy Szobieszky János – kinek nevét dicsérni nem lehet elégszer – éppen így szólt erről: Kik soványak maradtak ezen a földön, igaz gyermekei a nemzetnek, s kiket közülük a Héttoronyba zártak, elszippantották a levegőt a bűnös foglалó elől, és lélegzetükkel mérgezték a szultán fenénagy birodalmát.

Egészen jól telt volna tehát a százötven év, ha nem érkezik meg a törökök újabb kompániája, akik már nem elégedtek meg az étkek megvonásával, a soványítással, nekik minden kellett, az egész ember, testestül-lelkestül.

Csapataik rátörtek a falvakra. Komédiázásról immár szó sem volt. Kardélre hányták a mindentudó öregeket, majd a gyerekeket gyűjtötték össze, kivált a fiúkat, hogy a fenséges fenevad, Szolimán palotájában török vitézeket képezzenek belőlük, a legvadabb harcosokat, akik könyörületet nem ismerve majdan szüleik fészkére törnek, és a halálnak adják saját véreiket.

Az elrablott gyermekeket Hadsi Bektas Kotaszani, a szentéletű dervis várta

Sztambulban, hogy megáldja a leendő sereget. Kezeit az égre vetette, majd a jövővényekre mutatott, a remegő kis magyar fiúkra, mintha kezeivel emelte volna ki a levegőből a világirányító Allah félelmetes szavait. Mintha telt markából a gyermekek szívébe szórta volna a szavakat.

– Legyen a ti nevetek – mondta – Jeni cseri. Testetek legyen karcsú és erős, fegyvereitek félelmetesek, rémületet keltők. Arcotok éle metssze ketté a levegőt, amerre jártok, s csak győzelmetek legyen vagy halálotok.

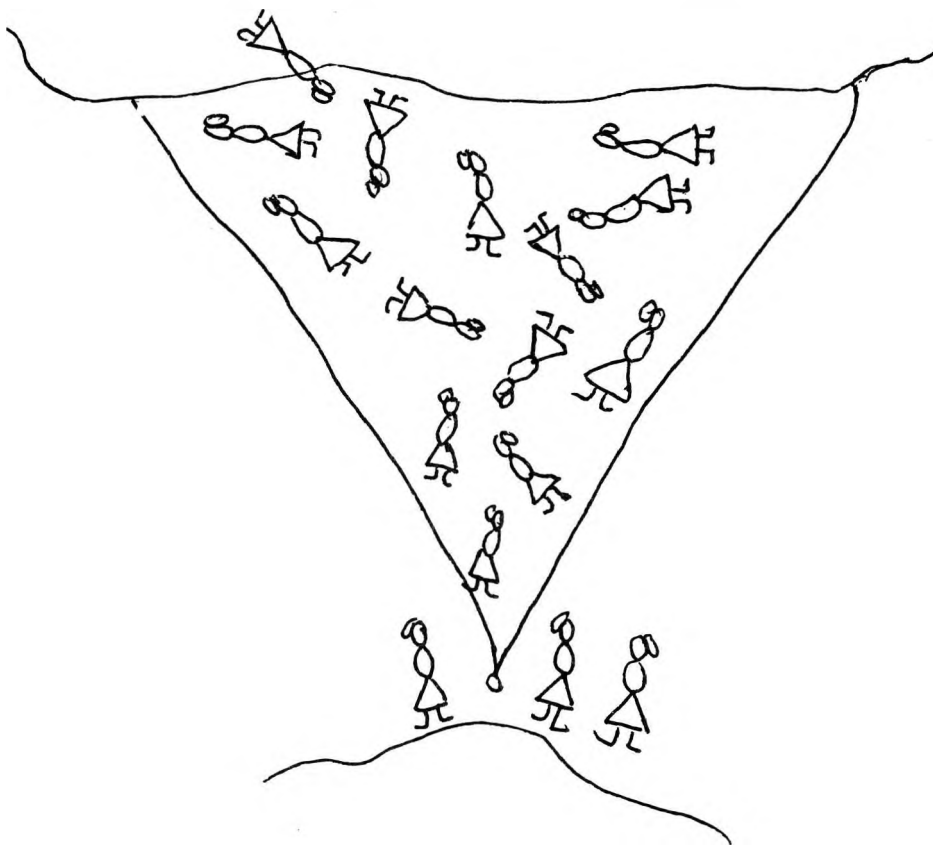
Ezekkel a szavakkal megkezdődött a harcosok kiképzése, akikből az évek során – mind ügyességük, mind újonnan szerzett hitük révén – a keresztény világ legádázabb ellenségei lettek.

És halni kezdtek akkor a gyerekektől és öregektől megfosztott falvak. Az asszonyok váltak először a kegyetlen helyzet martalékaivá. Gyönyörű melleik megfonnyadtak, lábaikon meggyűrődött a bőr. Fájdalom hasított minden csontjukba, s hajtotta őket, hogy keressék meg akár a föld alatt is, a világgyilkos palotájában is az elrablott gyermekeket. Úgy hagyták el a falvakat, mintha vulkánkitörés űzné őket szülőföldjükről, mintha gyorsfolyású láva ömlene lépteik után. Vad kószálásba kezdtek szerte az ország útjain, áthasítottak erdőségeken, át a termőföldeken, lefelé, egyenesen délnek, Várna és Galata irányában neki a tengernek. Hogy itt majd az örmény, zsidó és görög hajósok pénzéhségét kielégítve átjussanak a Boszporuszon, át a szultáni földekre. Mit sem számított nekik az akadályok száma, hiszen szívük kincseiért loholtak, ami nélkül élniük amúgy is lehetetlenség.

Ahogy a törökök kiszakították az asszonyok szívéből a gyerekeket, úgy szakították ki a gyermekek az asszonyokat a férfiak szívéből. S a férfiak, akik eleddig úgy hitték, ki sem veheti el tőlük azt, aki az övék, most megrepedt szívvel ültek házaik előtt, fejeiket a térdükig hajtották, s keserűségükben könnyeikkel itatták a földet. Olyanná lett a testük, mintha bőr sem lett volna rajtuk. A legkisebb levegőfuvalat fájó marásnak tűnt. Gyengék voltak, s mintha tűz izzott volna bennük. Senki sem látta őket annakelőtte ilyennek. Hévületüktől megolvadt az övük csatja, lággyá vált a hüvelyben a kard acélja. S ha erejük lett volna, hogy harcra keljenek, úgy görbült volna el a valaha dicső penge, mintha kősziklával hadakoztak volna. De harcra bizony nem gondoltak. Lelkük az asszonyok után röppent, és ott keringett a Boszporusz felett, a vizek felett, és keservesen sírt.

Keservesen zokogtak akkor a magyar férfiak, kik derekak voltak mind, kiket asszony szerethetett előtte. Szájaikkal átkokat szórtak, akárcsak az asszonyok is, hogy száradna le a keze annak, aki ezt tette, és száradjon le a nyaka, a lába, a nemiszerve. Átkok röpöködtek szerte az országban és a török birodalom tartományaiban. Az átokhordozó démonok alig-alig győzték a munkát, s némelykor figyelmetlenségből, vagy a fáradtság miatt vétleneken is végrehajtották a vétkeknek kijáró büntetést. Így aztán a bűnösök lelke és teste virágozhatott, míg büntetlenek váltak a halál s a megkínzás martalékaivá. Meglehet az is, hogy az átkok sem voltak pontosak, nem nevezték meg, hogy kire is szálljanak, vagy éppen azokat tűzték célpontjukul, akik valójában vétlenek voltak. Mert férfiak és asszonyok mind csak azt hajtogatták: Száradjon pusztává az, aki miatt ez történt. A démonok pedig, hallván ezt az asszonyoktól, a szultán palotájában osz-

tották a száradást, és tényleg, az uralkodó és fenséges környezete elkezdett sorvadni (kéz, láb meg ilyesmi), ám amikor a férfiak mondták ugyanezt, a démon-sereglet gyakorta úgy gondolta, az asszonyokon kell az átkot végrehajtania. Ezért aztán a menekülő asszonyok közül sokan a Várnával szomszédos Galatáig sem érhettek el, már útközben elpusztította őket a száradás. A magyar határtól le dél felé, fölül mintegy háromszáz kilométeres, lefelé tölcsért formáló és Galatában csúcsosodó sávban sűrűn egymás mellett hevertek a szerencsétlenül járt asszonyok.

A férfiak, mindezt megtudván, még jobban elkeseredtek, fájdalmuk forróságától elporladt rajtuk a viselet, kifolyt hüvelyéből a kardjuk. Nem volt mivel véde-niük magukat, vitézségüket semmivé tette a szív fájdalma, ami hatalmasabb volt mindeneknél.

Ekkor lopakodtak elő azok, akik a végvárak hűségében bújtak meg. Élesre fent fegyverekkel nekirontottak a falvakban keserűn gubbasztó férfiaknak, és levágták őket, átadták testeiket a halálnak... De miféle halál volt az ő haláluk, és mifajta hiány az ő hiányuk?

És a gyáva kardforgatók ott tivornyáztak a kihalt házak között, ökröt sütöttek nyárson, és dalokat vonyítottak bele az éjszakába, bele a vérszagú levegőbe: Győztek. Később ők voltak, akik elkergették a zsírosra hízott törököket az országból. Átgázolták a településeket, az egész országot, s nyomukban csak a pusztulás maradt. De ezek a férfiak – hidd el – már nem azok voltak, akiknek a szíve bármikor is megszakad.

Az asszonyok közül az a néhány, aki megmenekült, ez időben már a galatai hajósokkal alkudozott, hogy vinnék át őket. S a görög és zsidó hajósok mind több és több pénzt követeltek, majd végül ráálltak az üzletre. Telt zsebbel, közönyösen hajtották fedélzetre a gyermekeikért siető nőket, aztán elhagyták a kikötőt.

Amint a nyílt vízre kiértek, a matrózok felhagytak munkájukkal, csulákat köpködve markolázták az öregségbe aszott fiatal nőket, megerőszakolták őket a hajó padlatán, majd a megbecstelenített testeket vízbe hányták. Az asszonyokat a halak torkába húzta a nehéz fekete gyászvisolet. Csak egy menekült közülük, akinek nem volt pénze a hajóra, s lopott csónakon egyedül vágott át a tengeren. Csak ő érkezhett meg Sztambulba.

Az apró csónakot, amelyen átszelte a Burgaszi öblöt, majd a Boszporuszon keresztül a Márvány tengerre ért, nem volt, ki észrevette volna. Sem kereskedő, sem hadihajó nem jelentett veszélyt, hisz bárki is vakmerő halásznak vélhette, aki becsvágyból vagy az éhségtől hajtva merészkedik ki a nyílt vizekre. S aztán, amint kikötött Sztambulban, a hatalmas forgatagban bizonyára valamely görög kereskedő feleségének nézték, akit idejekorán megvénített a pénzhétség és a zsugoriság. Úgy közlekedhetett hát a városban, mintha mindig ott lakott volna, s ha mégis valaki gyanakvó kérdést intézett hozzá, ő, mint afféle hitében megzavarodott moszlim, a reggeli ima szavaival válaszolt: Allah'ü ekber! La illah'i il' Allah! Nincs más isten, csak egy isten.

És az asszony már kora délután ott ólálkodott a janicsárok palotája mellett, ott téblábolt, és váltig csak figyelt, hogy nem látja-e meg az ő kicsi magzatját, az ő vére gyermekét, azt a szép szál magyar vitézt, akivé annak immáron lennie kellett, hiszen megannyi év is eltelt... Lesett, lesdesett, de nem láthatott semmit és senkit. Szemével nem tudta megolvasztani a követ, a palota ablakai pedig oly módon voltak kiképezve, hogy kívülről oda belátni lehetetlenség. S a bentlévőknek pedig miért tűnt volna fel egy kószáló öregasszony. Abban a korban voltak, mikor fiatal testért ég az ember, hogy csak a bokáját, a combját láthatná, s elájulna a boldogságtól. Ezt mesélték reggeltől estig egymásnak a fiúk: ezt a meztelenre csupaszított fiatal nőt: pontosan körülírták a mellet (nem volt túl nagy, de valaki szerint a fontos az, hogy működjön), az ágyékot, a has és a bőr remegését...

Az asszony ott állt még, amikor a nap elhagyta Sztambul egét, és elcsendesedtek az utcák. Feljött im a hold is. Kíváncsian kandikált a palotát övező fák lombjai közül, megaranyozta a csipkés épület falát, s az asszony feketére sötét-

tült arcát. És amikor már teljes volt a csend, amint a műezzin szokta, finom, de messze csengő hangon, az asszony énekelni kezdett:

*Csicsiss el, alugy el, te kis török gyerek,
Nekem is volt ilyen, szép kis magyar gyerek.
De mikor a török a falut bevette,
Kis magyar fiamat bölcsőstül elvitte.
Most is megismerném, ha előttem lenne,
Most is megismerném, ha elébem jönne:
Jobb vállán, jobb combján szilvماغ volt a jegy,
Bal vállán, bal combján barackماغ volt a jegy...
Csicsis el, alugy el, te kis magyar gyerek.*

És akkor én a sötétben a jobb vállamhoz nyúltam, és a bal vállamhoz nyúltam, és akkor a jobb lábamhoz nyúltam, és a bal lábamhoz nyúltam. Az ujjaim kitapintották a gyümölcsmagokat. Az ablakhoz rohantam, hogy lássam, ki énekel, az ablakhoz, hogy lássam az anyámat. De csak egy fekete kupacot láthattam, amit kardra szúrnak a palota őrei.

Aki megleli anyját, annak halnia kell. Tudtam, hisz ez volt az első szabály, amit belénk vertek a hadoktatók. Tudtam, másnap meztelenre vetkőztetik a fiatal katonajelölteket, hogy megtalálják azt, akit megérintett az asszony éneke, és rögvést, a társai jelenlétében megölik.

Menekülnöm kellett.

Mikor már mindenki újra álomba bukkott, s az örök is szenderegve támasztották fegyvereiket, én titokban kimásztam az ablakon, nesztelen csúszva át a keskeny résen, de nem az utca felé surrantam, hanem tovább kúsztam felfelé a falon, óvatosan, virágmintáról virágmintára, egészen a tetőig...

Egy teljes napot feküdtem ott a tetőn, a vadul tűző nap ölében. Majd elpusztultam, hólyagok égtek a bőrömön, meztelen testem csupa sebbé vált, mikor végre eljött az újabb este, s az újabb hűsítő éj. Óvatosan lemásztam a palota falán, megint kővirágról kővirágra lépdelve, le az utcára, s a nappalról ottmaradt rothadó szemétkupacok között elindultam a Szulemanie dzsámi felé.

A templom kertjéből éppen rálátni a Boszporuszra és a Márvány-tengerre, a hold enyhe fényében hánykolódó hullámokra. Itt tanyáztak Allak lerongyolódott szolgálai, a hasisevő dervisek, akik biz semmiben sem hasonlítottak gyerekkorom bélszónokaira. Közöttük biztonságra lelhet bárki, legyen az ég vagy a föld üldözöttje, becsületből vagy bűnből menekülő. Hisz némák ők, mint a Sztambult borító ég. Némán ülnek egymás mellett, koszlott párnáikon, üveg- és cseréptörmények között. Pipát szívnak, aminek füstje átlendíti őket egy másik világba.

Közéjük ültem, de a bódányt nem fogadtam. Rettegtem a káprázattól, a mozgásba lendülő tárgyaktól. Aki élt, nekem az is sok volt, nem akartam, hogy életre kelt tárgyak szaporítsák az elviselhetetlenek világát, azt, ami eredendően rossz.

Ültem és vártam, hogy mindőjüket leterítse a bódulat. Az egyik éppen elterült a földön.

Ő már boldog – mondta valamelyik, és kisvártatva ő is elnyúlt a piszkos földön, kizuhant a mécsvilágból, csak a szemei izzottak lázasan a sötétben. Aztán sorra mind lebuktak, úgy zuhantak ültükből a földre, mint a vár fokáról halálba gördülő vitézek. Fenséges tájak ölébe hullottak mind. Rongyos ruhájuk fényes viseletté vált, koszitta vendéglőjük fenséges palotává, s a csodaszép fekete nő a szultán háreméből most érintésnyi közelségben... Fejfájással aludtam el én is, hogy mihelyst a felkelő nap felcsillan a keleti ablakban, véghezvigyem tervemet: a hazatérést.

Kereskedőkaravánhoz csapódtam, hogy biztonságban hagyhassam el a várost, Sztambult, ami otthontalanságom idején befogadott. Attól nem kellett félnem, hogy gyanakvóan méregetve felismernek majd, és jelentést visznek felőlem a szultán titkos szolgáltnak, hiszen ruházatom épp annyira mocskos volt, mint a hasisevőké, s még a bőröm is füstöt lehelt. És tudni való az is, hogy ez a birodalom már nem az volt, mint száz évvel előbb, a nagy Szulimán idején. Hanyatló százada volt ez a törököknek. Nem volt szultán, aki elsőnek neveztetett volna, mind másodikok, harmadikok vagy éppen negyedikok voltak az uralkodásban.

Harmadik Mohamed kezdi a századot, s uralkodása mindössze annyiban hasonlít a régi nagyokéhoz, hogy trónra lépésekor tizennyolc férfitestvérét fojtotta meg, s atyja felségeit áldott állapotban hajította a Márvány-tenger csillogó hajjai közé... Az ország kormányzása egyébként nem érdekelte, éjjel és nappal a háremhölgyek ölében kucorgott, öröme várva, majd hamarosan pestisben halt meg, amit kujtorgásai közben szerzett. Mikor pedig a fekete kór még nem gyűrte le végérvényesen, de keresztül-kasul megrágt a testét, gonosz lelke még egyszer erőre kapott, és elsőszülött gyermekét megfojtotta, az anyját tengerbe lökte. S mindannak ellenére, hogy Magyarhonban afféle vízesű vezérek irányították az országot, mint amilyen Báthory Zsigmond volt (itt most leírva őt, felejtünk el örökre a nevét), a török elkezdett kitakarodni az országból. Zrínyi György uram könnyedén visszafoglalta a vég harcok szimbólumát, Babócsát, s valamely magyar vitéz párharcban legyőzte Koprulit, a rettegett kalocsai beglerbéget.

Mohamedet fia, a kiskorú *Achmed* követte, aki bár első volt nevében, de az utolsók közé sorolják tettei. Bocskait királlyá akarta tenni ez az eszement, de a fejedelem elutasította az ajánlatot. Mikor Budára hívatta a török, mindenféle elővigyázatos lépést tett, nehogy a rafinált ellenség úgy kerítse markába, mint annakelőtte legvitézebb hőseinket, például Bálint nemesurat, aki, ha nincs repülő lóva, akkor örök életében ott kukulhatott volna a sztambuli Héttoronyban, a szultán fényességes kalickájában. De semmi rafinéria. Bocskainak haja szála sem görbült. Miféle törökök ezek – gondolta is röhécselve, mikor a török seregek védelmét élvezve elhagyta a budai várat.

Mikor aztán Achmedet is elvitte a kérésés, *Musztafa* került a trónra, akit eddig a Héttoronyban tartottak fogva megannyi magyar vitézzel együtt. Musztafa megzavarodott elmével került ki a börtönből, azt tartották, hogy a magyarok keserves éneke babonázta meg, személyét inkább emlegetik majdan a boszor-

kányságról szóló könyvek, mint azok a történeti munkák, melyekben a jeles államférfiakat mutatják be.

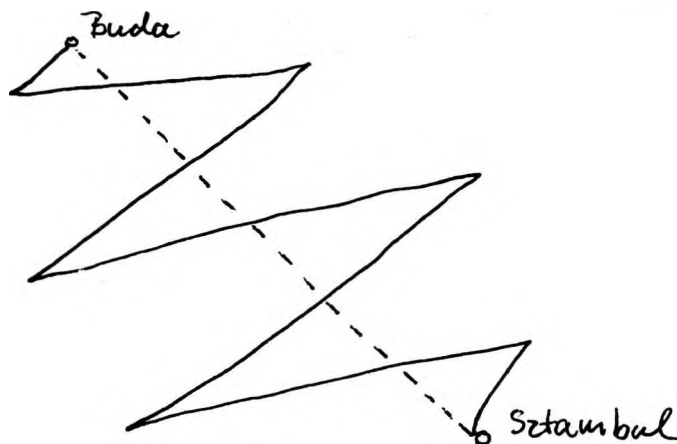
Musztafát *Második Ozmán* követte, akit saját hadserege sem tudott elviselni, és trónjáról sürgősen letaszított.

Ozmán utóda *Negyedik Murád* – nem is tudom, érdemes-e egyáltalán a negyedikről beszélni (?) – kardélre hányatta a janicsárok 65. ezredét, mert éppen ez járt elől Ozmán elveszejtésében. S alig készült el e véres munkával, a gyönyörökbe fulladt élete.

Testvére került ezután a trónra: *Első Ibrahim*, aki ugyan első volt, de valljuk meg, hogy az Ibrahim nagyvezírhez illő név, ilyen névvel, bármily gonosz is legyen valaki (mert az volt), senki ne legyen szultán. Róla ezért nem érdemes több szót ejteni.

Negyedik Mohamed volt a század legjelesebb szultánja. Negyven évig uralkodott, mert mindössze kilenc éves volt, mikor trónra lépett. Az alattvalók már nagyon unták, hogy évre év múlik és a szultán még mindig Mohamed. Imáikban kérték Allakot, a fényességet, hogy ha szereti az igazhitű népet, szólítsa magához a trónhoz ragadtat. Minden ima és rimánkodás ellenére negyven évet kellett várni, hogy a fényességes világmozgató végre teljesítse sok millió hívének kívánságát. Mohamed próbálkozott meg utoljára, hogy keresztény világunkat eltörölje a föld színéről (talán Allak épp emiatt várt a cselekvéssel). De hiába szövetkezett a gazember Thökölyvel, minden terve sikertelen maradt. Építtetett például olyan hatalmas ágyúkat, melyek méretben felülmúlták az Európában ismert legnagyobbakat, ám – mint erről a francia Voltaire is beszámol – mikor Bécs falait akarták volna ezekkel bedöngetni, elsütvén az ágyút nem a lövedék repült el, hanem a hatalmas lövedéktől az ágyú teste, rá a fenemennyiségű török csapatokra. S kit aztán az ágyútalpak pusztítottak el, s ki pedig megmaradt, azt Szobieszky János lengyel király csapatai cincáltak halálra. Mohamed még azt is megélhette, hogy Buda is visszakerült a magyarok kezére, majdan pedig azt, hogy az egész ország felszabaduljon. Így nekünk azzal a három maradék szultánnal (*Második Szolimán, Második Ahmed, Második Musztafa* – mind csupa másodík), aki még ezt a századot uralta, foglalkoznunk nem érdemes.

Nem volt hát oly nagy feladat a visszajutás, mégis csalafintasághoz folyamodtam. Számot kellett vetnem azzal, ha a legrövidebb úton indulok és előbb, mint az évi török sereg, s én a szultáni sereggel egyenlő sebességgel vagy gyorsabban haladok, akkor így érek a lehető leggyorsabban Budára (természetesen nem számolva a pasák kódorgó csapataival, amelyek az életemre éppoly veszélyesek, mint a szultán serege). Ha viszont a szultán serege nálam előbb indul, akkor vagy utolérem őket, vagy a visszavonuláskor botlok beléjük. Így aztán egyetlen megoldásnak az látszott, hogy cikk-cakkban szeljem át a Balkánt:

----- szultáni és pasai seregek
 ————— az én utam (cikk-cakk)

S bár ilyen módon is sokszor kereszteztem a lézengő pasai és a szultáni seregek oda-vissza útját, de az, hogy éppen akkor és ott összefussunk, szinte elképzelhetetlen volt.

Körülményes utazásomnak köszönhetően bejárhattam a törökdúlta föld minden szegletét, láthattam a kihalt tájat, a rommá omlott falvakat és városokat, a csonttá aszalódott bújdosó lakosságot. Láthattam a szultán katonáinak kegyetlenkedéseit, s nem kevésbé a császár zsoldosainak mocsadék tetteit, mert ez utóbbiakból is bőségesen volt. Az olcsó dicsőség és a könnyen szerzett zsákmány reményében a keresztény világ minden semmirekellője itt élte ki gyilkos ösztöneit. (De ne szóljunk erről. Gondoljunk inkább Szobieszky Jánosra, Esterházy nádorra vagy Petneházy Dávid uramra, akik révén mégis életben maradt a nemzet.)

Óvatos közlekedésem enyhén tolt a levegőt: Buda felé. Érkezésem nem kavart vihart. Kószálásom a városfalon belül már érted zajlott. Tudtam, ha nem kerülhetnek kéz és kéz, arc és arc, lehelet és lehelet közelébe, akik egymást szeretik, semmivé pusztul a város. A lelkesek kilehelik a lelküket, a lélekteleneket elnyeli a kanális, a megürült házak falai megrepednek, s mint egy foszlott zsákból, a föld színéig potyognak a kövek. S a lovasok, akik majd később arra járnak, talán emelkedőt, kis dombocskát sem észlelnek, ami jelezhetné a valaha itt zajlott életet. Kutattam hát utánad a Budaörsi úton és a Hűvösvölgyi úton, s mikor a budai fertályt bejártam, Pestre is átjutottam, holott Pest életre keltését, ki sem hihette, de én csak jártam úttól útig és háztól házig, hogy megtaláljalak, és visszakapd azt a férfit, akit érzékenységből őrzött meg a rabság, hogy te lehess az az asszony, akinek majdan megreped a szíve.

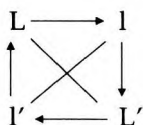
kosztolányi húga XXIV

szellemek utcája ez: brian halott és halott mocsányi is elment szomszédunk a kocogós lady barney gazdája és mrs sheifert is kutyája oldalában találtunk egy hatalmas szöveget szenilis volt mint annak a rendje de nagyon virgonc a szög meg közvetlenül a halála előtt és sokáig találgattuk ki tette oda [eric] szerint a maid campaignon aki szintén latina zsebi még akkor elő akarta szedni precioust [egy ideges pincsit] az ágy alól de az harapott szóval a kutya ment előbb gyanús körülmények között mint az utóbb kiderült és sokáig azt hazudtuk hogy elment kaliforniába csak úgy mint az a tag akit a macdonaldban itt a sarkon lelőttek minden nagyobb bevezetés nélkül death death death amerre nézek a marokkóiak helyett most jemeniek vannak királypártiak a polgárháború persze említ hetetlen gattot rágnak és kollektíve szerelmesek a gyerekbe loli loli kiáltják valahányszor megjelenik ami szótárunkban egy meglehetősen egyértelmű szó extra gyufát kapunk tőlük mert hogy szakállamat tisztelik én is majdnem 1991 július 1 és 3 között az intenzíven a NYH-ban amikor a második (hét órás) szívműtét után sehogy se akartam visszajönni és ebből kifolyólag elég hülyén kiértésítetek a zsebit de aztán smithi kipofozott a dologból (ő mert doctor post nyaralt gondolom nem akart ott lenni vagy így valahogy) és most hát ez a lamentatio bryant még látta a gyerek a parton atlantic cityben és jól nézett ki mert cracdealerségből kifolyólag egy évet ült és odabenn jó koszt és testedzés de minőségi aztán egyszerre puff hogy volt egy kis félreértés az áru minősége körül egyszer pulykát akart sütni nekünk thanksgivingkor és most sajnálom hogy lebeszéltek róla mert hogy ez zsebi tiszte biztosan jobban értett hozzá mert hogy mint native gyakrabban csinálta ezt volt már tapasztalata hogy mikor mit mivel kell öntözni nemzeti madarunk melyet mátyás királyunk is nagyon szeretett szóval nincs és azóta semmi kergetődzés itt a házban rendőrségi fogócska (barátait üzletfeleit azokat akik úgy állandóan kirabolták üzték az alagsorban lépcsőkön és az egészet jól lehetett nézni a tévémonitorokon van vagy három) langaléta hosszú fiú volt an african american (ez a politikailag korrekt kifejezés) míg ray szintén fekete de kubai volt neki papírja a maffiától uzsorászkodási és bukmékeri engedélyt az fbi figyelte mert hogy átellenben lakott egy földszinti lakásban három és fél kopogás az ablakon széles fotelek jézusszívek háziáldás (boldogok akik adnak) hatalmas mondhatnánk komprehenzív pornószalagkönyvtár és egy állandó póker

parti ami vasárnap az úr tiszteletére szünetelt (never on sunday)
és john caputo the book és tony giletti mint gyakori látogatók e
zek persze csak kitalált nevek: in order to protect the innocent
és az egyik lánya a kövérebbik rykers islandról az itt a vác vác
vagy a márianosztra újdonsült szeretőjével a vamzerlánnyal ezt
a szót én csináltam helyettesíteni ha van valami jobb felszerelve ér
kezett vissza népszerűség persze a gyerek egyszer megmentette johnt a
ray fiát egy amolyan íróorganizálta de azért csak csak rögtönzött agyon
verésből az ügétőirodában örök hála ezért ami meg egyszer jól
jött ray ezt terjesztette a család hat golyót kapott san juanban a
hasába ez egy olyan dicsekvés aidsben halt meg tulajdonképpen 190-ről
lefogyott 45-re itt a szomszéd kórházban ahol a műtéti beavatko
zásról nem is beszélve mostanában töltöttem el mozgalmas hetet
good by ray nagyon is hiányzik és azóta az fbi sem vigyáz ránk így
a hallban kétrétgörnyedve mocsányi nem kering berstein dinerja
felé segít a hátszél és semmi dünnnyögés hogy ő volt az aki az
associated pressnek ap elsőnek adta le hogy a németek jugóba menet
lerohanják az országot utána persze jöttek hogy nem kívánatos ezt
mindig elrebegte és azt is hogy hogy leckéztette meg ő malrauxt a sváj
ci fiatalító kúrja után persze csak hanyatlás van is fényképem e
gyütt lesznai anna férje posztumusz tárlatán a ruttgersen ülünk
két műtörténész egy hosszú asztal előtt és csak nézünk magunk elé
van mit nézni és hát természetesen az a hosszú folyton kocogó és asze
xuálisan csúnya hölgy aki mindig megengedte hogy barneyt aki esett
velem nagy szerelembe simogassam ő meg csak odadörgölte a lábamhoz
magát mert hogy én lennék a macskák szent lászlója ezt már tudják
kínában is de berkeleyben mindenesetre hol csapatostól kísérték
lino felé café mediterraneo nekem egy ádáz milánói dupla nekik te
jecske járt tüdőrák még egyszer visszajött egy operációból aztán
agytmor és abból már nem és helyette most ez a sötét alak aki szor
galmasan veri barátját az időnként kiköltözik nagy bőrröndcipelés
lux luceat eis de csak mozart és akkor is hogwood féle a sussmayere
sítetlen variáció kemény ekkal anathema verdi brahms még talán jö
het webern strait out míg fauré talán igen hol vagy jeney egy igazit
nekem megérdemlem és mert hogy annyiszor másztam vissza hogy csak azt
tudom ismételtetni gondolj néha azzal a szegény oswaldoval is aki fel
tehetően nem a kegyelem állapotában távozott OD (heroin de lehet bármi
más) azóta sem csillognak olyan szépen a hallban rézkilincseink

Hogyan írtam meg egyik könyvem*

I. FEJEZET

Az olvasó (férfi, a továbbiakban *olvasó*), aki itt van (L), olvassa azt a könyvet, amelyik itt van (l)

Az a könyv, amelyik itt van, annak az olvasónak a történetét meséli el, aki benne van a könyvben (L')

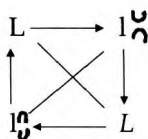
Az az olvasó, aki benne van a könyvben, azt a könyvet nem olvashatja el, amelyik benne van a könyvben (l')

Az a könyv, amelyik benne van a könyvben, nem meséli el annak az olvasónak a történetét, aki itt van

Az az olvasó, aki benne van a könyvben, az az olvasó kíván lenni, aki itt van

Az a könyv, amelyik itt van, azzá a könyvvé szeretne válni, amelyik benne van a könyvben

II. FEJEZET

Az olvasót (L) bántja, hogy félbe kell szakítania az olvasást (l^u)

Az olvasás félbeszakítása vezet el a találkozáshoz az olvasónővel (L)

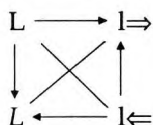
* Bibliothèque Oulipienne, N° 20. In: Oulipo: *La Bibliothèque Oulipienne précédée des Deux Manifestes de François Le Lionnais*. Volume II. 26-44. o. Éditions Ramsay, Paris, 1987. – Jelen közlésnél a könyvhöz tartozó *Tartalomjegyzék*et, mely a szövegben szereplő piktogramok lényegében formálisnak tekinthető egymásutánja, részben technikai okok miatt, részben a könyv és a folyóirat jellege közötti különbségre való tekintettel elhagytuk. – A szerk.

Az olvasónő az olvasás folytatására vágyik (I^0)

Az olvasás folytatása kizárja az újabb találkozást az olvasóval

Az olvasó szeretné újból megtalálni az olvasónőt

A könyv félbeszakítása a könyv folytatásává válik

Az olvasó (L) az elkezdett könyv folytatódását ($I \Rightarrow$) kívánja

Az olvasó elégedett, hisz újból találkozik az olvasónővel (L)

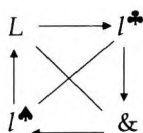
Az elkezdett könyv eleje ($I \Leftarrow$) nem tetszik az olvasónőnek

Az elkezdett könyv sehogy se akar folytatódni

Az olvasónő egy másik könyv folytatására vágyik

E könyv kezdete keres egy másik olvasót

III. FEJEZET

A szenvedélyes olvasónő (L) élvezettel ízlelgeti a regény művészetét (I^*)

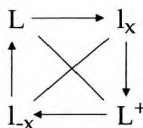
A regény művészete olyan személyiséget feltételez, mint az intellektuális olvasónő (&)

Az intellektuális olvasónő a regény ideológiáját (I^*) elemzi

Az ideológia nem kedvez az olyan személyiségnek, mint a szenvedélyes olvasónő

Ludmilla megérti nővérét, Lothariát

Az ideológia szétcincálja a költészetet

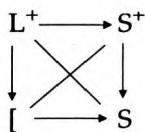
Az olvasó (L) egy rejtélyes könyvet (I_x) keres

A rejtélyes könyv a hiperolvasó (L^+) terepe

A hiperolvasó ad az olvasónak egy befejezetlen könyvet (I_x)

A befejezetlen könyv nem az, amit az olvasó keresett

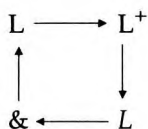
A hiperolvasó nem ugyanazokat a könyveket olvassa, mint az olvasó
Valamely könyv rejtélye nem a végén lelhető föl, hanem a kezdetében

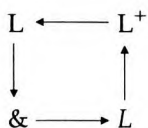
A hiperolvasó a leírt szavakban rátalál a fenségesre (S^+)
A nem-olvasó ([) a leírt szavakban csak a csendet (S) látja meg
A fenséges a maga tökéletes megvalósulását a csendben találja meg
A hiperolvasó a maga tökéletes megvalósulását a nem-olvasóban találja

Nem elégséges nem olvasni ahhoz, hogy a fenségeshez elérkezhessünk
Nem jut el mindegyik hiperolvasó a csend olvasásához

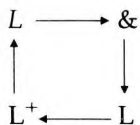
IV. FEJEZET

Az olvasó (L) nyomozása magával ragadja a professzort (L^+)
A professzor lelkesedése kíváncsivá teszi Ludmillát (L)
Ludmilla rajongása megrémíti Lothariát (&)
Lotharia tudása zavarja az olvasót

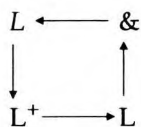

A professzor lelkesedése megrémíti az olvasót
Az olvasó nyomozása kíváncsivá teszi Lothariát
Lotharia tudása magával ragadja Ludmillát
Ludmilla rajongása zavarja a professzort.

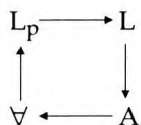
Ludmilla rajongása magával ragadja Lothariát
Lotharia tudása kíváncsivá teszi az olvasót

Az olvasó nyomozása megrémíti a professzort
 A professzor lelkesedése zavarja Ludmillát.

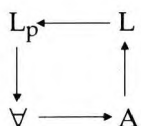

Ludmilla rajongása kíváncsivá teszi a professzort
 A professzor lelkesedése magával ragadja az olvasót
 Az olvasó nyomozása zavarja Lothariát
 Lotharia tudása megrémíti Ludmillát.

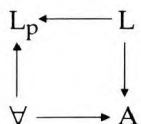
V. FEJEZET

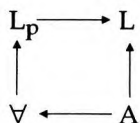
A hivatásos olvasó (L_p) irigyli az egyszerű olvasó (L) sorsát
 Az egyszerű olvasó a szerző (A) nyomába ered
 A szerző attól tart, hogy hamisító (V) utánozza
 A hamisító menekül a hivatásos olvasó elől.

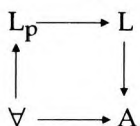
A hivatásos olvasó a hamisító nyomába ered
 A hamisító irigyli a szerző sorsát
 A szerző menekül az egyszerű olvasó elől
 Az egyszerű olvasó nem szeretne helyet cserélni a hivatásos olvasóval.

Az egyszerű olvasó irigyli a hivatásos olvasó sorsát
 A hamisító üldözőbe veszi a hivatásos olvasót
 A hamisító ki nem állhatja a szerzőt
 Az egyszerű olvasó ismeretlen marad a szerző előtt.

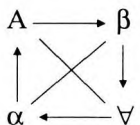

A szerző irigyli a hamisító sorsát
 A szerző követi az egyszerű olvasót
 A hivatásos olvasó sajnálja az egyszerű olvasót
 A hivatásos olvasó neheztel a hamisítóra.

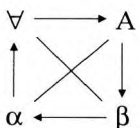
A hivatásos olvasó irigyli az egyszerű olvasó sorsát
 Az egyszerű olvasó a szerző nyomába ered
 A hivatásos olvasó a hamisító nyomába ered
 A hamisító irigyli a szerző sorsát.

VI. FEJEZET

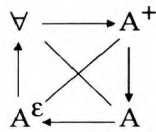
A szerző (A) beépíti igazságát a könyvébe (β)
 A szerző könyvét a hamisító (V) ellopja
 A hamisító beépíti csalását az apokrifba, a hamisított könyvbe (α)
 Az apokrifot a szerzőnek tulajdonítják

A szerzőnek van egy igazsága, melyet csak a hamisító ismer
 Minden igazi könyvben van egy olyan csalás, amit az apokrif megkaparinthat.

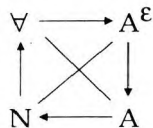
A hamisító (V) arra törekszik, hogy a szerző (A) stílusát utánozza
 A szerző arra törekszik, hogy igazi könyvében (β) önmaga nyilvánuljon meg
 Az igazi könyv arra törekszik, hogy különbözzék az apokrifától (α)
 Az apokrifok nem törekszenek arra, hogy kinyilvánítsák a hamisító igazságát

A hamisító nyilváníthat egy olyan igazságot, amely nem az övé
A szerző megalkothatja önnön apokrifjait.

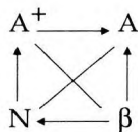
A hamisító (∇) egy szuperszerzőről álmodik (az elbeszélések atyjáról, A^+)
A hiperszerző ismeri (az összes regényt, melyek megírásáról a szerző (A) álmodik
A szerzőnek van egy rémálma: a regényét számítógép (A^ϵ) írja
A számítógép valóra válthatja a hamisító álmait

A szerző álmai és a hamisító álmai hasonlóak
A regények számítógép-szerzője olyan álom, mint az elbeszélések atyja.

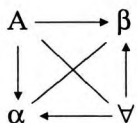
A hamisító (∇) a tökéletes irodalmi számítógépről (A^ϵ) álmodik
Az irodalmi számítógépnek szüksége van a szerző (A) inputjára
A szerzőt zavarja a szellemi háttérzaj (N)
A háttérzaj kiszökik a hamisító fogságából

A számítógépet a háttérzaj összezavarja
A hamisító nem jól választotta meg a szerzőjét.

Az elbeszélések atyja (A^+) többé nem inspirálja a szerzőt (A)
A szerző többé nem írhatja tovább azt a regényt, melyet szeretne (β)
Az épp-íródo regény elvész a zajban (N)
Az a forrás, amelyből minden elbeszélés fakad, a zaj

Elhibázott az a regény, melynek nincs mitikus forrása
A zaj az, amiben a szerző igazsága elrejtőzik.

A szerző igazi könyvét kisiklatja

A szerző nem állíthatja elő önmaga apokrifjait (α)

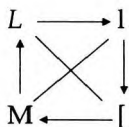
A hamisítónak (∇) nincs joga megírni az igazi könyvet (β)

A hamisító az összes apokrifot előállíthatja, amennyit csak akar

Az igazi könyv az apokrifok között rejtezik

A szerző meg fogja írni a hamisító történetét.

VII. FEJEZET

Az olvasónő (L) sohasem elégedett azzal a könyvvel, melyet épp olvas (l)

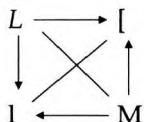
Az általa olvasott könyvek semmit nem mondanak a nem-olvasónak (l)

A nem-olvasó igen jól érzi magát egy könyvekkel teli házban (l)

Egy könyvekkel teli ház zárja magában az olvasónő történetét

A nem-olvasó és az olvasónő egymás kiegészítői

Nehéz megtalálni egy könyvet egy könyvekkel teli házban

Az olvasónő a nem-olvasó kiegészítője

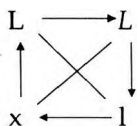
Az olvasónő sohasem elégedett azzal a könyvvel, melyet épp olvas

Egy könyvekkel teli ház oly kedves a nem-olvasó számára

A keresett könyv egy könyvekkel teli házban rejtezik

Az olvasónő sosem fejezi be a keresést a házában

A nem-olvasó mindig megtalálja a keresett könyvet

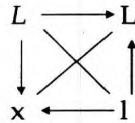

Az olvasó (L) végre az olvasónőt olvassa

Az olvasónő szeretné végre a könyvet olvasni

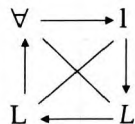
A könyv nem tárja fel a rejtélyt (x)
 A rejtély az olvasóban rejtőzik

Az olvasónő elrejt egy rejtélyt
 A könyvet az olvasó nem fejezi be

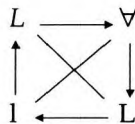
Az olvasónő is olvassa az olvasót
 Az olvasónő mindig elrejt egy rejtélyt
 Az olvasó egy gyanús könyvet fedez föl
 Egy gyanús könyv nem adja ki a rejtélyét

Olvasó, hiába követed e szent rejtélyt
 Olvasónő, hiába követed e szent könyvet

A hamisító (∇) elrejt egy könyvet a házban
 Az elrejtett könyv nem bővöli el az olvasót
 Az olvasónő nem adja ki titkait az olvasónak
 Az olvasó féltékeny a hamisítóra

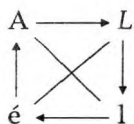
Egy elrejtett könyv gyanús az olvasó férfi szemében
 Az olvasónő jól ismerhette a hamisítót

Az olvasónő jól ismerhette a hamisítót
 A hamisító keresztezte az olvasó útját
 Az olvasó nem ismeri fel a gyanús könyvet
 A gyanús könyv elválasztja őt az olvasónőtől

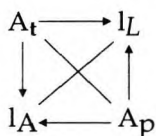
De nem biztos, hogy a könyv a hamisítóhoz tartozik
 De nem biztos, hogy az olvasónő az olvasóhoz tartozik

VIII. FEJEZET

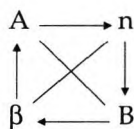
A szerző (A) az olvasónőt (L) tekinti mintának
 Az olvasónő felhagy az olvasás (l) örömeivel
 Az olvasás öröme nem ismeri az írás (é) fáradtságát
 Az írás fáradtsága kínozza a szerzőt

Az olvasónő nem ismeri az írás fáradtságát
 A szerző elfeledte az olvasás örömet

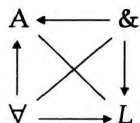
A kínlódó szerző (A_t) az olvasónő által olvasott könyv (l_L) szerzője szeretne lenni
 A termékeny szerző (A_p) az olvasónő által olvasott könyv szerzője szeretne lenni
 A kínlódó szerző nem ismeri fel tulajdon könyvében az olvasónő által olvasott könyvet (l_A)
 A termékeny szerző nem ismeri fel tulajdon könyvében az olvasónő által olvasott könyvet

A kínlódó szerző és a termékeny szerző feltékenyek egymásra
 Az elolvasott könyv és a megírt könyv nem ugyanaz a könyv

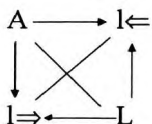
A könyv, amelyet meg kell írni (β), iszkol a szerző mint „én” (A) elől
 A szerző ki szeretne lépni „én”-jéből, hogy személytelen „alannyá” (n) váljon
 A személytelen „alany” végtelen könyvtárakat (B) írhat
 A végtelen könyvtárak tartalmazzák a szerzőt mint „én” könyvét

A szerzőt kínozza a végtelen könyvtárak képzele
 A személytelen „langue” a könyv „parole”-jában kristályosodik ki

A hamisító (∇) el akarja lopni a szerző (A) művét
 Az intellektuális olvasónő (&) össze akarja tépni a szerző művét
 Az intellektuális olvasónő különbözni akar a szenvedélyes olvasónőtől (L)
 A hamisító meg akarja hódítani a szenvedélyes olvasónőt

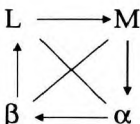
A szerző személyét nem érdekli a szenvedélyes olvasónő
 Az intellektuális olvasónő beéri egy hamisító művével

A szerző csak regénykezdeteket ír
 Az olvasó csak regénykezdeteket olvas
 A szerző nem jut el egy teljes regény írásához
 Az olvasó nem jut el egy teljes regény olvasásához

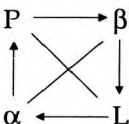
Az olvasó nem talál megoldást a problémáira a szerzőnél
 A teljes könyv csak kezdetekből állhat

IX. FEJEZET

Az olvasó (L) nem törődik a világgal (M)
 A világ egy apokrif (α) formáját ölti
 Az apokrifok helyettesítik az igazi könyveket (β)
 A vágott könyv mindig kicsúszik az olvasó kezei közül

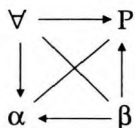
A világ soha nem lesz könyvvé
 Az apokrif az olvasó története

A hatalom (P) gyanakszik a könyvekre (β)
 A könyvek nem találják többé olvasójukat (L)

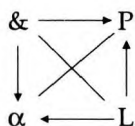
Az olvasó bizalommal viseltetik az apokrifok (α) iránt
 Az apokrifokat a hatalom hagyja jóvá

Az igazi könyvek többé nem különböztethetők meg az apokrifoktól
 Az olvasó történetét a hatalom szabja meg

Egyedül a hamisító (∇) érti a hatalom logikáját
 A könyv (β) fegyvertelen a hatalommal szemben
 A hamisító az apokrifokkal (α) érvényesül
 Minden könyv önmaga apokrifja

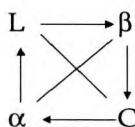
A hamisító számára nem létezik igazi
 A hatalom számára csak a hamis létezik

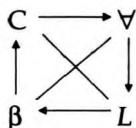
Az intellektuel (&) a hatalom mellett áll vagy ellene van?
 Az intellektuel belekeveredik-e az apokrifok ügyébe?
 Az olvasó eliszkolhat-e börtönéből?
 Az olvasó tud-e mást olvasni, mint apokrifot?

Az intellektuel szövetségese vagy ellenfele-e az olvasónak?
 Az apokrifok fegyvert jelentenek-e a hatalommal szemben?

X. FEJEZET

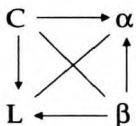

Az olvasó (L) mindig az igazi könyvet (β) keresi
 Az igazi könyvet a cenzúra (C) tiltja
 A cenzúra hagyja, hogy az apokrifok (α) közkézen forogjanak
 Az apokrifok szüntelenül ostromolják az olvasót
 Az igazi könyv mindig a hamisak közt rejtőzik
 Az olvasó a cenzúrához fordul

A cenzúra (C) fel akarja használni a hamisítót (V)
 A hamisító le akarja győzni az olvasónőt (L)
 Az olvasónő szeretné átadni magát egy igazi könyvnek (β)
 Az igazi könyv hatástalanítani szeretné a cenzúrát

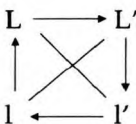
A cenzúra tehetetlen az olvasónővel szemben
 Az igazi könyv a hamisító foghatatlan álma

A cenzúra felügyeli az olvasót
 A cenzúra az apokrifok balekja
 Az igazi könyv apokrifba öltözik
 Az igazi könyv felismerhetetlen az olvasó számára

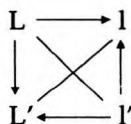
Az igazi könyv kikerüli a cenzúrát
 Az olvasó azt hiszi, hogy minden könyv apokrif

XI. FEJEZET

Az olvasó (L) kiles egy másik olvasót (L')
 A másik olvasó egy másik könyvet (I') olvas
 A másik könyv valójában ez a könyv itt (I)
 Ez a könyv itt tehozzád fordul, olvasó

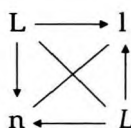
Neked, olvasó, egy másik könyvet kellene olvasnod
 Téged, könyv, egy másik olvasónak kellene olvasnia

Te, olvasó, ezt a könyvet szeretted volna olvasni
 Te, olvasó, te egy másik olvasó történetét olvastad
 Ez egy másik könyv, az, amelyik e könyv történetét beszéli el
 Ez a másik könyv egy másik olvasóhoz fordul

Bármely olvasó által elolvasott könyv mindig egy másik könyv
 Bármely könyv olvasója, aki elolvassa azt, egy másik olvasó

XII. FEJEZET

Az olvasó most fejezi be a könyvet
 Az olvasónő kilép a könyvből
 Az olvasónő lekapcsolja a villanyt
 Az olvasó odalép hozzá a sötétben

Az olvasó és az olvasónő összebújnak az ágyban
 Az élet megy tovább, és a könyv itt marad

JEGYZET

A szóban forgó könyv a *SI PAR UNE NUIT D'HIVER UN VOYAGEUR* (Seuil, 1981) [*Ha egy téli éjszakán egy utazó*, Európa Kiadó, 1985]. Pontosabban a könyv számozott fejezeteiről van szó. (A könyvben benne lévő „regények” más szabályokat és más sémákat követve rendeződnek fejezetekbe.)

A négyszögletes modell az A. J. Greimas strukturális szemiológiájában található képlekezés egyéni alkalmazása (vö. többek között: *DU SENS* [*Az értelemről*], Seuil, 1970. 137 p.).

SZIGETI CSABA fordítása

A BETŰK, A SZÁMOK ÉS A REGÉNYEK

(OuLiPo, Queneau, Calvino, döngicsélés és zümmögés)

Szilasi Lászlónak,
méltó, de tiszteltelen

Hiába, egy évtized alatt csak-csak összeáll valami, és bizony kedvtelve szoktam figyelni az ilyesféle lassú összeállásokat, a szövegmagányoknak, az egyes, egyébként összefüggő írások elszigeteltségének a fokozatos oldódását (ha és amikor bekövetkezik). A barátaimon, életünkön és íródo-megírt könyveiken kívül e mostani meglehetősen bonyolult tárgykörrel is így van. Szeretem szemlélgetni azt a véletlennel átszótt finom épülést, időrendben, ahogy különböző írók, műfordítók, szakfordítók, irodalomtörténészek pontos és meghatározó odaadása nyomán valami sokelemű és különmemű *valami* kialakul az időben. (És kéretik nem definiáltatni a *valamit*!)

Tehát: 1985-ben, a Modern Könyvtár sorozatban megjelent egy fontos, nagyon jó könyv, Italo Calvino írta, a *Ha egy téli éjszakán egy utazó* című, Telegdi Polgár István fordításában és rövid utószavával. (A „fontos” jelzőt most nem magyarázom: fontosságukat a könyvek, ha megvan nekik, önmagukban hordozzák, így az nem szorul sem kinyilvánításunkra, sem megerősítésünkre, sem védelmünkre.)

Idővel – a legváratlanabb helyeken – Esterházy Péter kezdte el emlegetni Calvinót. A „legváratlanabb helyeken” kifejezés azt jelenti, hogy nemcsak idézetesen, például a *Hahn-Hahn grófnő pillantása keresztűzében* (!), vagy regénybe beúsztatva, nemcsak városkarakterológiai, hanem nemzetkarakterológiai eszmefuttatásokban is. Akár így: „Ha valami nem érdekel, az az, hogy mi a magyar. Amiképpen az sem izgat, mi az olasz, mi a francia. Italo Calvino izgat és Pascal. Bethlen Miklós és Kurtág György. Varga Zoli (Ferencvárosi Torna Club) és az Oszoly sziklája. És így tovább” (ESTERHÁZY, 1994, 239). A befejezetlen top-lista igen érdekes, mert látszólag kéttagú párok sorozata. De a középrész úgy is olvasható: (1 – /2 – 3 / – 4), ahol az asszociatív összetartozók: Blaise Pascal (2) és Bethlen Miklós (3) (ez utóbbi nyilván az önéletírás *Előljáró beszéde*, s főként *A semmiről* szóló 10. fejezete okán, lásd Esterházy írásának a címét a jegyzetekben), valamint Kurtág György (4) és Italo Calvino (1). Mindez azért is lényeges, mert a kritikai mezőben beindulni látszik a madarat tolláról, írói olvasmányairól reflexe: lesznek itt még „E. P. és I. C.”-tanulmányok!, ami természetesen szerfölött helyes dolog, legföljebb én is el szeretném döngicsélni a magamét ez ügyben. (A legelső általam ismert ilyen példány Mariarosaria Sciglitanótól való. A *fűlszövegtől a fejezetcímig*. A *Magyar Napló*ban „közölt cikke A paratext szerepe Esterházy Péter prózájában” című diplomamunkája és a Magyar Tudományos Akadémia, valamint a Velencei Giorgio Cini Alapítvány által rendezett Konferencián tartott *Calvino és Esterházy* című előadása alapján készült” [SCIGLITANO, 1994, 23.]. Egyébként tartalmaz néhány érdekes megfigyelést.) Én mindig is szerettem volna valamiféle magyar OuLiPót (lásd alább), ha csak lehetségeset és nem létezőt is. Ha bárki összeveti a két szöveg-a-regényről írást (bár műfajuk kétségtelenül más), a *Hogyan írtam egyik könyvem*et, valamint a *Tizenhét kitömött hattyúk* címűt, rögvést átlátja, hogy az én OuLiPómat nem Esterházy Péter alapítja meg (ami korántsem baj, csak tény).

A következő állomás a *Holmi* 1993. szeptemberi száma, amelyben Király Edit fordításában olvasható Hans Robert Jauss és Jürgen Habermas zavarbaejtően okos tanulmánya, többé-kevésbé tárgyként és ürügyként használva az *Utazót* (JAUSS és HABERMAS, 1993). Itt egyelőre csak Jauss dolgozatának címére szeretném a figyelmet fölhívni: a védelem, a *défense* klasszikus XVI-XVII. századi értekező műfaj, hivatott volt felmutatni mindannak az értékét, ami egyszerre illusztris és vulgáris az irodalomban. Itt egy bizonyos *posztmodern esztétika* védelméről van szó, és erről is kell hogy legyen némi zümmögés.

Idén nyáron jelent meg Szilasi László finom, építkezésügyi esszékötete, mely nem *défense*, hanem apoteózis, az olvasó és az olvasás dicsérete, benne a *Hát az olvasó hová lett?* című, talán legfontosabb munkával (SZILASI, 1994). Az olvasó(k) középpontba állítása az irodalmi folyamatban, olvasótipológia és az olvasatok osztályozása, létező és lehetséges olvasatok: igen, ha minden irodalomszemlélethez tartoznak alapkönyvek, alapregények, e szemlélethez a Calvinóé tartozik, nagyon, és ez az odatartozás annyira-de-annyira belátható és nyilvánvaló! Ráadásul Szilasi befogadásapológiája több ponton harmonizál Jauss kommentárjával, aki szerint a Calvino-könyv – számos egyebek mellett – „az összes kurrens olvasáselmélet summája is” (Jauss, 1993, 1246.). De azért: *magasabbra a tetőt, ácsok!*

És végül most itt van ez a szöveg (?), a Calvinóé, a *Hogyan írtam egyik könyvemet* (a mondat kérdő vagy állító jellegével ellentétben a cím végén itt ugyanúgy nincs írásjel, ahogyan nincs Szilasi könyvének címében sem: se kérdés, se állítás: ez a *sem, sem* a furcsa kapcsolódás a regényhez, mindkettőjük furcsa kapcsolódása). Szögezzük le: ez a szöveg nem a *Ha egy téli éjszakán egy utazó* szerzői interpretációja, nem „je m’explique” és nem valamiféle kulcs-a-regényhez, melynek megértéséhez nélkülözhetetlen volna, sem nem *défense*, nem apoteózis, nem olvasat. Mindenesetre kétségtelen, hogy e szöveg jelenléte zavaró, s így általában említetlenül is marad a Calvino-könyvről szóló írásokban; ha ismert, akkor legyen olyan, mintha nem lenne az. Jauss említi ugyan tanulmányának utolsó jegyzetében, de az írásban pusztán „ironikus játékot” lát, nyelvöltögetést az 1960-as évek francia szemiotológiájára. Így ír: „Véleményem szerint (Calvino) itt ironikus játékot űz a szemiotikai actant-rendszerrel, amely az UTAZÓ komplex jelentését legföljebb annyival toldja meg, hogy lefordíthatóvá teszi egy metadiszkurzus számára. Ha nálam számottevőbb szemiotikai kapacitások az ellenkezőjéről akarnának meggyőzni, álllok elébe” (JAUSS, 1993, 1258, 21. jegyzet). Valóban komoly kérdés, hogy miként olvassuk a *Hogyan írtam egyik könyvemet!* Én nem ironikus szövegként értelmezem. Azt szeretném, ha az irónia korlátozott lenne, ha nem válna „mindent betöltő és elsöprő erővé” (SZILASI, 1994, 152). (Züm-züm)

A feladat tehát adott: egy Calvino (Utazó) – Esterházy – Jauss – Habermas – Szilasi – Calvino (OuLiPo)-olvasás, ami, valljuk be, roppant szórakoztató. Hogy ezek most hogyan vannak egymással. (Finom kis vegyessaláta, nem?! És még nincsen benne minden komponens!)

(Az OuLiPo és a regények)

A *Hogyan írtam egyik könyvemet* az Oulipói Könyvtár füzetsorozatában jelent meg, a könyvtár az ő kontextusa. E rövid terjedelmű füzetek mindössze 150 példányban látnak napvilágot ma is (az irodalmi arisztokratizmus nagy dicsőségére), s az OuLiPo társaság szűk baráti körének szólnak. A Ramsay Kiadó időről időre összegyűjti e nem túl hosszú írásokat, és faksimile kiadásban közzéteszi: e kötetek alkotják a Könyvtárat, a *Bibliothèque Oulipienne*-t. Tudomásom szerint az Oulipói Könyvtár eddig három vaskos gyűjteményes kötetből áll, Calvino írása a 20. füzet, és a 2. kötetben található. Írását én oulipói szövegként értelmezem (*Bibl. Oul.*, II, 1987, 25-44).

Nagyon nehéz erről a bűbajos társaságról, az OuLiPo-ról átfogóan beszélni, éppen

munkálkodási terepük elképesztő tágassága miatt. Nevük az *Ouvroirs de littérature potentielle*, a Lehetséges Irodalmi Műhelyek önelnevezéséből képzett mozaikszó. A csoport rövid jellemzése magyarul olvasható Papp Tibor könyvében, időnként érezhető ellenelfogultsággal, s ráadásul némiképp egyoldalúan, hiszen csak a társaság számítógépes munkálatait érinti (PAPP, 1992, 144-147.).

A pontosság kedvéért a társaság tagjai a következők (közülük többen már elhunytak): Luc Étienne, Albert-Marie Schmidt, Paul Fournel, Noël Arnaud, Jacques Duchateau, Jacques Jouet, Marcel Bénabou, Marcel Duchamp, Jacques Roubaud, Latis, Jacques Bens, Stanley Chapman (Nagy-Britannia), Jean Queval, François Le Lionnais, Claude Berge, Ross Chambers (Ausztrália), Raymond Queneau, Jean Lescure, André Blavier (Belgium), François Caradec, Georges Perec, Harry Mathews (USA), Paul Braffort, Michèle Métail, Italo Calvino (Olaszország). Az OuLiPo létrejöttéről azért idézem most egyik korai krónikásukat, Paul Fournelt, a társaság kezdetben csak „levelező” tagját (*membre associé*), hogy érzékeltessem azt a vidám, olykor frivol hangot, amely a csoport légkörét meghatározza. „A Patafizikus Kollégium egyik régensének termékeny elméjében történt, hogy elhatalmasodott benne (van már vagy ötven éve) a Lehetséges Irodalom Műhelyének eszméje, melynek szükségessége már általánosan érezhető volt. De hogy François Le Lionnais-vel egy határozott eszmére egy csoport alapozódhassék, ahhoz – biztosan állítható – az kellett, hogy a Transzcendens Szatrapában, Raymond Queneau-ban is meglegyen a lehetséges irodalom világos képze, melyen együtt munkálkodhatnak.

Bizony már a tiszavirágéletű Selitex megalapítása előtt Le Lionnais és Queneau kedvtelve dolgoztak az előtörténeten. Az előbbi úr 1945-ből rálelt magában egy filantrópra, aki az azóta megszűnt *Message* (Üzenet) című folyóiratban megjelentetett egy olyan szonettet, melyben nem szerepelt sem főnév, sem melléknév, sem ige. S néhány évvel később a második férfiúnak egy névtelen hóstetteként magánál Gallimard úrnál sikerült megcsináltatnia azt a finom bemetszéseinek köszönhetően költészeti önkiszolgálóként működő szép könyvet, melyet *Cent mille milliards de poèmes* (Száz ezer millió költemény) címen ismerünk” (FOURNEL, 1972, 7-8.).

De az előtörténet még messzebbre nyúlik vissza az időben, az 1930-as évek queneau-i regényírói technikájáig. 1937-ben roppant érdekes írást közölt *Technique du roman* (A regény technikája) címmel, rámutatva arra a hamis közvélekedésre, amely bizonyos szabályok alkalmazása tekintetében hajlamos ellentétben látni például a rondót vagy a balladát (ezek az ő példái) a prózával, tehát arra a közvélekedésre, amely a regényt roppant elasztikus, a szerzői önkénynek talán minden másnál tágabb terepet adó írásfajának látja. És elkezdődik egy „Hogyan írtam meg három regényemet”-fejtegetés, egy fejtegetés három, formálisan összetartozó Queneau-regény szerkezeti alapjairól, a sok esetben az életrajzhoz kapcsolódó számok által irányított szövegről (QUENEAU, 1965, 27-33.).

És akkor néhány szót a szabályok kérdéséről (ahogy én látom)! Régi tapasztalat mondatja, hogy századunk midcultjának néhány prózai és epikus műfaja, mint például a krimi vagy a Tiffany's Love (így szoktam jelölni a Julia-Romana stb. regények gigantikus tömegét) szabálykövető. Ezek, ahogyan Bojtár Endre mondja, „morfológiai tárgyak”, bennük mi, olvasók szerkezetet olvasunk (BOJTÁR, 1978, 139-145.), kiszámíthatóságot tapasztalunk, megbízhatóságot kedvelünk. Ezek a szabályok – amelyek könnyűszerrel lefordíthatók akár olvasói várakozásokra is – képletezhetőek. Mivel az Umberto Eco-i példa (a James Bond-filmek mélyszerkezetéről) több nyelven is hozzáférhető és – úgy hiszem – jól ismert, ehelyett (mivel praktikusán rövid terjedelmű) egy Queneau-szöveget idézek teljes egészében e század derekáról, bár nem tudom kiszámítani, a hős neve (Jean Marais-val) mit jelent olvasóimnak:

„FANTOMAS

Meg akartam írni egy *Fantomas élete* című írást; négyszer olvastam el a harminckét kötetet; negyedszerre a 24. kötetnél megálltam. Az alábbi rövid statisztikát előkészítő munkaként állítottam össze. Szembeszökő, hogy Fantomas a gyilkosságok közel egynegyedét elhibázza (73 találat 20 hibával szemben); ám rá kellett jönni, hogy az utolsó tizenhat kötetben a sikeres találatok aránya jelentősen megnőtt (87, 5 %).

Átmasz- kíro- zások	Szökések	Mínősi- tett bűnők	Külön- böző gyilkos- ságok	Merény- letek	Gyilkos- sági kísérle- tek	Rablások	Zsarolások; Csalások; Szöktetés és enyhe vétség
6	1	5		1		2	
2		1	2	2	4	3	
1		2			1	2	
2		3			2	1	1
3		1			2	2	1
2		3	2	3	1	3	2
3		5	3	2			
1		1		3	1	3	1
1		4			1	6	2
6		3		1	6		
1	2	3				1	1
1					1	5	
2		1	1	1		4	1
1		3					6
2		3		1		1	3
3		2			1	3	2
5			20	3	1	5	
2	1	1			1	1	1
2		1				1	2
2		2				2	1
		2			1		
		1		1		3	
1		1				4	
4		3				2	2
1							1
3		2					
1		2			1	3	2
			2				
2	1	2				1	
1		2				1	
2		14		10		1	1"

Természetesen a szabályok bevezetése és működtetése mint epikus lehetőség nem csak a tömegirodalom műfajaiban művelhető. Például kétségtelen, hogy James Joyce *Finnegans Wake*-je nem tartozik a világirodalom viszonylag egyszerű szövegei közé, de az is tény, hogy a textúra, a szövegfelszín alakulása szabályok alá rendezhető. Queneau ki is találta, miként lehet tetszőleges alapszöveget megfinnögenszvéjkesíteni a „joyce-iánus fordítás” eljárásaival. Az *Une traduction en joycien* hatása leírhatatlan! (QUENEAU, 1965, 239-242).

A Fantomas-könyvek nagytömegű vizsgálata csíraformában már tartalmazza a generatív poétika egyik eszményét. Azt az elgondolást, amely egy létező és lehatárolt korpuszból, például az Hercule Poirot-történetekből megalkotja azt a struktúrát, amely ezekben a történetekben közös: a rompol (a roman policier, a krimi francia megfelelője) „mélyszerkezetére” ezután könnyedén építhető rá tetszőleges számú Agatha Christie-től nem ismert Poirot-történet.

Az előtörténetről hosszan lehetne értekezni, de szempontunkból most fontosabb az OuLiPo törekvéseinek és néhány eredményének a bemutatása. A csoport megalakulása 1960. november 24-én történt (ő, ezek a november huszonnegyedikék!, fontos nap, fontos szám) a „Vrai Gascon” nevű vendéglő asztalánál. Az egyes ülésekről jegyzőkönyv készült, az első három év beszélgetéseinek anyagát Jacques Bens kiadta. Az OuLiPo mindenestre nem kedveli az irodalomcsinálás misztifikálását. A kezdeti elképzeléseket egy 1964 elején tartott előadásában Raymond Queneau így vázolta:

„Mi a célja a munkálatainknak? Új, matematikai természetű „struktúrákat” kínálni fel az íróknak, pontosabban új mesterséges (artificiels) vagy mechanikus eljárásokat találni fel, az irodalmi tevékenységet serkentendő: hogy úgy mondjam, ihlet-támasztékokat, vagy inkább a kreativitás segédeszközeit.

Mi nem az OU. LI. PO?

1) Nem mozgalom vagy irodalmi iskola. Az esztétikai érteken innen helyezkedünk el, ami nem jelenti, hogy lebecsülnénk azt.

2) De nem is tudományos szeminárium, vagy – idézőjelbe téve – nem valami „komoly” munkacsoport, jóllehet egyikünk tagja a Bölcsészettudományi, egy másikunk pedig a Természettudományi Karnak.

Végül 3) szó sincs kísérleti vagy aleatorikus irodalomról (mint például Max Bense stuttgarti csoportja esetében).

Most rátérek arra, hogy mi is az OU. LI. PO., pontosabban hogy én minek gondolom. Kutatásaink:

1) *Naivak*: a naiv szót perimatematikai értelemben használom, ahogyan a naiv halmaelméletben szokás. Amúgy túlzott kicsiszolás nélkül haladunk előre. Menet közben próbálunk megtanulni járni.

2) *Kisipari jellegűek*: de ez nem lényeges. Sajnáljuk, hogy nem rendelkezünk masinákkal: üléseinken folyamatos a *lamento*.

3) *Mulattatóak*: legalábbis számunkra.” (QUENEAU, 1965, 321-322.)

A definíciósorozat kizáró és állító tételei egyaránt fontosak. Az OuLiPo – tágan, a közvetlen előzményeket is ide számítva – félévszázados tevékenysége szisztematikusan ellenáll annak, hogy besorolható legyen akár valamilyen kurrens irodalmi vagy művészeti irány, áramlat alá, akár valamilyen kurrens irodalom- illetve művészetelmélet megvalósulása alá.

Egyrészt és részint: tevékenységükre joggal alkalmazzák a kutatás szót, mert mindegyik munkájuknak rengeteg „elméleti” implikációja van. De e kutatások művekben léteznek, alkotásokban valósulnak meg, nem különülnek el a „szépirodalom” gyakorlatától, gyakorlatiak és a nyelvben magában folynak, s ez önmagában megnehezíti a csoport közvetlen hozzákapcsolását elmélethez vagy elméletekhez. (A társaság némelyik tagja tudósnak is kiváló, de ilyen irányú tevékenységüket nem-oulipói tanulmányokban, hanem szakkönyvekben fejtik ki. Csipetnyi elméletellenesség és jó adag tudományellenesség van bennük, amennyiben a tudományon valamiféle terméketlen akadémiakusságot vagy sehova sem vezető egyetemi szöszmötölést értünk. (Zárójelben: én ezeket olykor tudom kedvelni, sőt erényt és életprogramot is hajlamos vagyok látni bennük. Olykor.) Bibliográfiáikban is elkülönítik a társaságon belüli és a társaságon kívüli munkáikat, azzal együtt, hogy a szemlélet a nem-oulipói munkákban is – ilyen vagy olyan módon – jelen van.)

Másrészt és részint: miközben nem rendelkeznek irodalomelméleti iskolák alá, az oulipói

munkák kétségtelenül *viszonyulnak* az elmúlt fél évszázad irányaihoz, azaz különböző közelségben vagy távolságban helyezkednek el ezektől. És érdemes megfigyelni, hogy az OuLiPo szemléletének alakulása mennyire más ritmusú, mennyire alig kiszolgáltatott azoknak a változásoknak, trendeknek, amelyek az irodalomszemléletek alakulását jellemzik. Ez a napról napra kiküzdött erős immunitás bölcs és értékes jellemző, szerintem.

Jól kitalált csoport esetében persze nagyon nehéz homogén tömbként beszélni a tagok összességéről, hiszen az OuLiPóban mindenki nem csak megőrizheti, de éppenséggel teljesen kiélheti összetéveszthetetlenül egyéni karakterét és észjárását: azaz állandóan úgy kellene fogalmaznom, hogy *vannak köztük olyanok, akik...*

Tehát: vannak köztük olyanok, akik kedvelik a klasszikus orosz formalizmus gondolkodásmódját, másoknál érzékelhető a strukturalizmus ilyen vagy olyan elgondolásának hatása. Ez teljességgel érthető, ha az irodalomszemlélet középpontjába a *forma* valamilyen elgondolását állítjuk: ekkor ezek az elméleti hagyományok megkerülhetetlenek. Ha megnézzük *A Második Kiáltványt*, François Le Lionnais írását, életveszélyes kezdőmondatát bárki ortodox formalista vagy strukturalista írhatta volna (bár ők jóval óvatosabban fogalmaztak): „Egyszerű mesterség a költészet, és kivitelezés kérdése. Ez az alapszabály irányítja az OuLiPo alkotói és kritikai tevékenységét.” De a folytatás már az „őseredeti” strukturalista szemlélettel szemben kialakított távolsághoz tartozik: „Az ezideig napvilágot látott OuLiPói műalkotások túlnyomó többsége strukturElista SZINTAKTIKAI távlatba helyezhető (kérem az olvasót, az első jelzőt – e Kiáltvány szándékával összhangban – ne tévesse össze a strukturAlista kifejezéssel, melyet sokunk óvatos körültekintéssel szemlél.) Voltaképp e művekben az alkotói erőfeszítés tudatosan támaszkodik az irodalom összes aspektusára: szabályokra, alfabetikus, mássalhangzós, magánhangzós, szótag-elvű, fonetikai, grafikus, prozódiai, rím-, ritmikus és numerikus programokra vagy struktúrákra. Ezzel szemben nem közelítettünk a SZEMANTIKAI vonatkozások felé; a jelentés az egyes alkotók kényétől-kedvétől függ, és az egész strukturális törekvés szempontjából külsődleges. Lépní kellett tehát előre, meg kellett kísérelni a szemantika területének megközelítését, magunkhoz szelídítve a fogalmakat, az eszméket, a képzeteket, az érzéseket és az érzelmeket. A vállalkozás meredek és hajmeresztő, s éppen ezért, igen figyelemreméltó” – írta Le Lionnais 1973-ban (*Bibl. Oul.*, II., VII-VIII.) *A Hogyan írtam egyik könyvem* záró megjegyzése A. J. Greimasra utal, az 1966-os *Strukturális szemantika* szerzőjére, aki kezdetben a statisztikai és a strukturális nyelvészet művelője volt, majd az 1960-70-es évek egyik vezető szemiotológusa. Ha úgy tetszik, Calvino szövege beleilleszkedik a „Nyitni a szemantikára!” programjába (is). De hasonlóképp utalhatnánk az egyes szerzőknél hermeneutikai vagy befogadáselméleti kérdésfeltevésekre. Mindezek létező kapcsolódások, ugyanakkor mégsem jelentik azt, hogy az OuLiPo esetében pusztán egy posztstrukturalista társaság tevékenységéről beszélhetnénk. Egyébként bármilyen furcsa, én régóta érzek náluk valamiféle kiérlelt és derűs hagyománytisztelést.

Egy viszonylag rövid példán keresztül szeretném bemutatni e Le Lionnais által szintaktikainak nevezett időszak gondolkodásmódját. Queneau *Száz ezer millió költeménye*, ez a bizonyos „művészeti önkiszolgáló”, mely oly felmérhetetlenül nagy szerepet játszott az OuLiPo gondolkodásmódjának kialakulásában, a 14 sorpozícióban belül cserélgethető sorok nagy mennyiségéből áll: egy nagy étlapról választhatom ki szonettet 1. sorát, majd a 2.-at, és így tovább (ebből következik, hogy e művet a szerző maga sem olvasta végig.) A műalkotás ilyen, kombinatorikus szemléletének is megtalálható a hagyománya a hagyományokban. Az alábbiakban majdnem teljes terjedelemben szeretném idézni Jacques Roubaud megfigyeléseit egy későközépkori francia OuLiPo-tag kombinatorikus munkájáról. „Jean Meschinot-nak *A Szűz litániái* avagy az *Imádság nyolcra vagy tizenhatra*, melyről Paul Zumthor beszélt [egy konferencián – Sz. Cs.], felvet egy apró kombinatori-

kus problémát. Íme a szöveg a *Hercegek látcsöve* kiadás alapján (ez Meschinot opus magnuma), melyet legutóbb Christine Martineau-Genieys adott ki (Droz, Geneve, 1972).

D'onneur sentier. Confort seur et parfait
Rubi chieris. Safir Tres precieux
Cueur doux et chier. Suport bon en tout fait
Infini Pris. Plaisir melodieux
Esjouy Ris. Souvenir gracieux
Dame Defens. Mere de dieu Tres nette
Appuy Rassis. Desir humble joyeux
Mame Defens. Tres chiere Pucelette.

Pigouchet kiadása (1495) megállapítja, hogy e költeményt »harminckét- vagy még többféleképp...« olvashatjuk. 1895-ös, Meschinot-ról írott tanulmányában La Borderis 254 lehetséges olvasatot talál. És csakugyan, e nyolcsoros mű tízszótagos sorainak a fél-sorai, mivel szintaktikailag egymástól független mondatok, felcserélhetők, akkor is, ha tekintettel vagyunk a rímekre. Ha szerényen is, Meschinot Queneau előfutárja (*Száz ezer millió költemény*). Ugyanakkor valójában a lehetséges kombinációk száma, tehát azoknak az »értelmeknek« a száma, amelyek a szóban forgó szövegben implicate benne vannak, jóval nagyobb, mint 32 vagy 254. A költemény 8 tízszótagos sorból áll, a rímképlet *abab bcbc*, s mivel mindegyik tízszótagos két, egymástól független félsorra oszlik ($4 + 6$), az első félsorok rímek egymással (belső rímek) és ugyanazt a képletet követik (*a'b'a'b' b'c'b'c*). Az első sor esetében tehát 4 *a* rímkiválasztási és 4 *a'* rímkiválasztási lehetőségünk van, teljesen függetlenül mindentől, tehát a lehetséges bármilyen első sor $4 \times 4 = 16$. Ezután könnyen belátható, hogy ugyanígy 16 második lehetséges verssor létezik. A harmadik verssor elő van írva, mivel csak két *a* rímünk van, és az egyiket már választottuk. A negyedik sor 9 választási lehetőséget ad, az ötödik 4-et és a hatodik újra 4-et (*a c* és *a c'* rím). (Nem számolunk azzal a ténnyel, hogy a *c* nőrim.) Tehát összesen $3^2 \times 2^{12} = 36\,864$ költeményünk van, ami nem is olyan rossz. De a költemény egyéb belső rímei is beszámíthatóak. Az első félsorokban a *Rubi* és az *Apuy* felcserélhető, ugyanúgy, ahogy a *Dame* és a *Mame*, valamint az *infini* – *esjouy*. Ez 8 új választási lehetőséget ad. Éppígy a második félsorokban felcserélhető a *confort* és a *support*, permutálható a *safir*, a *plaisir* és a *désir*, ami még 12 újabb választási lehetőséget ad. Az előző eredmény tehát 96-szorosára megsokszorozható, így Meschinot virtuálisan 3 548 944 költeményt komponált meg.

Ám e szöveg igazi érdekessége (mint a Queneau-énak is), úgy tűnik, nem annyira a numerikus bontásból ered, nem az imák csömörig tartó megsokszorozott látványából. E példa világossá tesz bizonyos implicit lehetőségeket a strofikus formákon belül. A strófában szereplő valamennyi szegmentum – mivel metrikai szempontból ekvivalens –, a költemény valamennyi adata ebben a strófában, *lett légyen az akármilyen*, mindig nyitva hagyja az összes olyan permutációs lehetőséget, amely számol a formával (a strofikus elrendezéssel, a belső rímekkel...), ily módon potenciálisan igen nagyszámú költeményt hoz létre. Ez az, ami itt maga a műalkotás, a *szabad állapot*, mivel a költemény szintaktikai elrendezése itt olyan, hogy valamennyi permutáció elfogadható (kompatibilis a formával). (...) Meschinot és Queneau költeményeinek igazi jelentése tehát: szabad működtetéssel kiaknázni a jelentésalkotó formák bizonyos kombinatorikus lehetőségeit, a *metrikus szintaxis* mechanizmusának tiszta játékát” (ROUBAUD, 1975.). A kombinatorika játéka – vagy ne féljünk a szavaktól: varázsa és máмора – számos oulipói munkában megtalálható: Jacques Roubaud magyarul is olvasható „algebrikus meséjében” (ROUBAUD, 1991), Georges Perec utolsó regényében (erről SZIGETI, 1990), vagy itt, Calvinónál, a *Hogyan írtam egyik könyvem*et permutációs mondatblokkjaiban, különösen a IV. és az V. fejezetben. Hiába, a calvinói mű letagadhatatlanul oulipói is.

A műalkotás kombinatorikus szemlélete egyébként már-már a felelőtlenség határáig megnöveli az olvasó szerepét és szabadságát. Amikor Queneau-nál megjelent az azóta már a comicsokból ismert elképzelés, *Le conte à votre façon* (A kénye-kedve szerint alakuló mese), ahol a történet minden egyes pontja kettős további választási lehetőséget ad, tehát választhatunk A és B epikus lehetőség között, tudva, hogy A-n belül is van további A és B lehetőség, és B-n belül is van további A és B lehetőség, nos, amikor ez az elgondolás megjelent, elsődlegesen arra szolgált, hogy megnövelje a lehetséges olvasatok számát, hogy kimozdítsa az olvasót legendás passzivitásából a szöveg lineáris mozgásának állandó megtörése segítségével. Igen, éljen az Olvasó! (és haljon bele a mindent-olvasás lehetetlenségébe!)

Elnézést kell kérnem a viszonylag sok terjedelmes idézetért, de ez főleg az OuLiPo bemutatásának a számlájára írandó. Egyrészt kiadványaik meglehetősen szétszórta, és viszonylag nehezen hozzáférhetőek, másrészt munkáik annyira nyelvbe ágyazottak, hogy gyakorlatilag nem hivatkozhatom létező magyar fordításokra. De ezek pusztán technikai nehézségek és nem szemléleti akadályok. Térjünk vissza az utóbbiakhoz!

Még inkább zavarba jövünk, ha az OuLiPo munkálkodását nem elméleti, hanem művészeti irányokhoz kívánjuk közelíteni, ugyanis működésük számára legalábbis közömbös mindenféle poszt- és prae, avant- és arrière. Nem művelnek programmatikus irodalmat (pedig golyóstollként használják a számítógépet), sem vizuális irodalmat (pedig számot vetnek azzal, hogy minden irodalom óhatatlanul vizuális is), nem jellemző rájuk a versgenerátoros költészet (miközben rendre készítenek verselőállító programokat), nem fetisizálják a számítógépet (miközben messzemenően élnek az általa kínált lehetőségekkel) stb. Egyébként is a számítógépes irodalom művelésével Párizsban szisztematikusan egy szatellit-csoport, az A. L. A. M. O foglalkozik. Valamint Calvinótól tudjuk, hogy az OuLiPóban *A szerzőnek van egy rémálma: regényét számítógép írja*, és csak *A hamisító álmodozik a tökéletes irodalmi számítógépről*. Mert szimpatizál a múltból reá maradt hagyományokkal, ez a szerző olyan irodalomfogalomban gondolkodik, amely egyszerre művészet és egyszerre mesterség. Márpedig a mesterség gyakorolható, fogásai feltárhatóak.

Az OuLiPo tagjainak gyakran kell szembenézniük azzal, hogy „leavantgárdozzák” vagy „leposztmódizik” őket (érdekes volt például 1987-ben egy oulipós kedvencemről, Georges Perec-ről azt olvasni, hogy lipogrammatikus regényével együtt ő „a jelenkori francia avantgárd egyik korán elhunyt képviselője” (NAGY, 1987, 605.), holott Perec-nek annyi köze van az avant-garde-hoz, mint Calvinónak a posztmodernhez, ahogy látom). Azonban még gyakrabban kell szembenézniük a legrosszabbal, a bagatellizálással, azzal a váddal, hogy mindaz, amit csinálnak, nem több, mint nyelvi akrobatika, gyermeteg légtornászmutatvány, rosszabb esetben értelmetlen és extrém hülyéskedés. És itt térjünk vissza az oly sokszor emlegetett szabályokhoz (contraintes)!

A programok és a kiáltványok még a kezdetek idején kétféle ténykedést, belső szóhasználatlalt az *anaoulipizmust* és a *sintoulipizmust* különítettek el. Az előbbi esetben a szöveget létrehozó tevékenység hozott anyagból indul ki, valamely már létező szövegből, és erre a szövegre kényszerít rá akár korlátozó, akár kiterjeszkedő szabályokat. Lássunk erre egy quenieni példát! A példa neve: *A redundancia Mallarménál*. (Természetesen Queneau az eredeti, *La vierge, le vivace et le bel aujourd'hui* kezdetű Mallarmé-sonettet vette alapul, a fordításnál én Weöres Sándor magyarítását használtam.) Úgy kezdődik, mint egy recept, valamely szakácskönyvben:

„Vegyük meg Mallarmé-sonettet:

*A szűz az eleven a szépséges jelen
Tép-e szét minket és mámoros szárnyverése
Kemény tó feledi hogy mit borít be kérge
Rabbá-vált repülést a jég bérceiben!*

*Emlékszik egy régi hattyú itt ő pihen
Hasztalan villog a jég-tömbből ékessége
Oly tájról nem dalolt ahol örömmel élne
S rátört a meddő tél unalma fényesen.*

*E fehér haldoklást nyaka örökre rázza
Mellyel a tér az őt tagadót leigazza
S nem a rög szörnyét mely tollak bilincse lett.*

*Agyrém e hely ahol tiszta röptére szépen
A megvetés rideg álma jegesedett
Mit felölt a Hattyú meddő száműzetésben.*

Most hozzáfogok ennek a szonettnek a haikusításához, azaz a rímelő egységeken kívül kitörlök mindent; vagy másként mondva – hogy matematikai nyelvet használjunk – megvizsgálom e költeménynek a rímelő egységekre való korlátozását. (Felteszem, hogy a szubjektív központozás ez esetben megengedhető.)

*Jelen
szárnyverése
kéрге
bérceiben*

*pihen.
Ékessége
élne
fényesen.*

*Rázza,
leigazza
bilincse,*

*szépen
jegesedett
száműzetésben.*

Mi ebben az érdekes? Primo: kaptam egy új költeményt, szavamra, nem rosszat, és sosem szabad panaszkodnunk, ha szép költeményre bukkanunk. Secundo: az a benyomásunk, majdnem mindent megőrzött a restrikció abból, ami az egész költeményben benne van; ezért beszéltem redundanciáról. Tertio: anélkül, hogy a szentségtörés határáig elmerészkednénk, legalább annyi kijelenthető, hogy ez a restrikció egy kiinduló költeményre világít rá; nincs híján exegetikus értékének, és hozzájárulhat az interpretációhoz” (QUENEAU, 1965, 334-336.). Ehhez hasonló, csak némileg bonyolultabb szabályokat alkalmazott Queneau a joyce-iánus fordítás során.

A szintoulipizmus is a nyelvbe bevitt szabályokkal él, csak ekkor a szerző nem használ egy előzetes szöveget. Az ilyen, valamely korlátozásnak engedelmeskedő leghíresebb, talán joggal klasszikusnak mondható szöveg Georges Perec lipogrammatikus regénye, a *La disparition*, az, amelyre Nagy Pál is utalt. Természetesen a korai OuLiPo majd mindegyik „fogásának” vagy „eljárásának” megvan a maga előtörténete a hagyományban. A kifejezés a görög λειπο (hiányozni) és a γραμμα (betű) szavakból tevődik össze: a lipogrammatikus szövegben valamely betű egyszerűen nincs jelen. Georges Pe-

rec könyvének címét ezért vagy úgy kellene fordítanunk: *A hiány*, vagy inkább így: *Az .ltűnés*, hiszen ebben a többszáz oldalas műben nincs egyetlen *e* betű sem (ami a franciában is körülbelül akkora nehézségeket vet fel, mintha a magyarban elvszerűen hanyagolnánk az *e* használatát). Mi ez, ha nem őrülség? kinek jó ez? és mire való az egész? játék? blöff? formális ökörség? Guinness-mutatvány? (Láttuk, hogy gyakorlatilag ilyen Hans Robert Jauss értékelése is a *Hogyan írtam egyik könyvemet* szövegéről.) Most, olykor némileg elcsúsztatva az elbeszélt és az elbeszélés idejét, el szeretném mesélni a válaszfélémet. Kezdetben, évekkel ezelőtt még, kíváncsian és enyhe gyanúval olvastam bele Perec-nek ebbe a korai könyvébe, s nagyon sötét szavakat mormoltam magamban a fordíthatóság származásán csekélyke területéről. A műben csak a *formális teljesítményt* láttam, nem sejtve, hogy a nyelv legapróbb formális korlátozása milyen mérhetetlen és beláthatatlan következményekkel jár a *világ értelmére és értelmességére* nézve. Ha jól emlékszem, téli éjszaka történt, nagy-nagy, éjfél utáni csend, még kutyaugatás sem zavarta, valamilyen mechanikus és főleg határidős munkán dolgoztam éppen, amikor megszűnt az erkölcsi rend bennem (a munkaerkölcsi), és csak a csillagos ég fölöttem. A sok-sok kávé után, a lesüllyedt vérnyomástól enyhén kábán, fáradtan, nagyon fáradtan, cigarettafüstös melegbe burkolózva eltöltött az üresség rettegéssel járó tág érzése, az enyémé, Szegedé, az Alföldé, az általam ismert világé, a végtelen, tényleg kozmikus terek ürességéé. S ekkor, egy ilyen, nem tudni, mennyi ideig tartó szellemi nullapont után, mikor nem is tudni, merre jár a lélek (semerre, mert ebben az állapotban nincsen), íz, illat, hang, alak és forma, mind eltűnt, eltűnt, *tous sont disparus*, kezdtem lassan-lassan visszaereszkedni a lámpa fényköréhez, de – persze öntudatlanul – három nevetségesen egyszerű korlátozással: 1) a szavak legyenek egyenértékűek magukkal a dolgokkal; 2) *e* betűs szavak egyszerűen ne legyenek, következésképp 3) csak azok a dolgok létezzenek, amelyekben nincs *e*. És érdekes módon – a belső beszédben – folyamatosan beszélni kezdtem az *e* nélküli nyelvet, és ez a nyelv különösebb akadály nélkül használható volt. *Tudtam, hogy amin ülök, biztosan, stabilan, szélek, asztalra könyökölök, bámulom a lámpa fényét, és folyamatosan gondolkodom, a rám törő különös dolgokról, tárgyokról, szavakról, időnként több tucatnyi bötűt írok a tollal a papírra, olykor rágyújtok, mialatt számon tartom, hogy a „nélkül” állapotában vagyok. A szavak, a szavaim átalakulása miatt maga a világ, a világom drámaian átalakult.* A legérdekesebb az egészben talán az, hogy ez az *e*-nélküli világ éppen olyan szervezett volt és élhető és gondolható és átlátható, mint az a másik, ahol még volt „*e*”. Csak megbillent és átszerveződött a tárgyak közötti viszony, a korábban nyelviileg megfogalmazatlan kapcsolatok helyett újfajta kapcsolatok alakultak ki közöttük: ez is teljes világ volt, kerek, olykor még hasonlított is arra a másikra, csak mindennek sokkal élesebb kontúrja lett, mintha minden egy centiméterrel arrébb került volna korábbi helyétől. Mert minden új létezés és ezáltal fontosságot kapott (ha megmaradt persze), az újjászületés jelentőségét: hiszen Szeged eltűnt (akkor nem nagyon bántam), de Pécs megmaradt, a Duna és a Tisza folyik (csak Pest nincs, de *Áll Buda, él magyar még!*), a Dunántúllal, az Alfölddel és Magyarországgal semmi gond. Aztán jött az aggodás. Hogy a gyerekek: Zsófia, Máté, Márton, a feleségem is – megvannak. A közeli: Borbála, Magdi, Dóra, Tamás, Zoltán vannak, a Csuha és a Csordás ezt is megúszták, sőt még Szilasi Lackó is. A *Jelenkor* viszont megszűnt (mit mondjak, ez tetszett! megadta az esélyét egy *Múltkornak* vagy *Múltkornak*, egyebek mellett [az „egyebek”: hogy jelen sincsen, csak amit már megbűnhödtünk, van]). És így tovább, és így tovább, egészen addig, amíg egyszer csak megszűnt az *e*-nélküli állapot maga. De akkor már sok mindent tudtam. Tapasztaltam azt a régi elméleti közhelyet, amely szerint egész világmentelmezésünk nyelvi jellegű, tudtam, mit jelent az, hogy nyelvem határával világom határa egybeesik, tudtam, hogy a perec-i írásmód célja a dolgok közötti nyelvi konvenciók átszerkesztése, hogy a szerző rá tudjon tekinteni a dolgokra *e* konvenciók nélkül, hogy belül maradjon a nyelven, de egy kicsit mögé is

kerülhessen, aztán tudtam azt is, hogy az író számára nem léteznek szinonimák, tudtam, hogy ez a mű lefordíthatatlan, legfeljebb magyar nyelvű ekvivalensét lehetne létrehozni (de akkor a kiinduló és lerombolt világ az enyém lenne, ahogyan a felépült új világ is az enyém meg az anyanyelvemé és nem Perec-é, és nem francia világ), éreztem, hogy Perec azért csinálta végig, ezért az új látásért (és nyilván napok alatt) a megírást, s azt is tudtam, hogy ez a játék mérhetetlenül komoly, hogy legalább annyira *jelentő*, amennyire *formális*, hogy mindez a lipogramma teljességgel önkényes és eszement korlátozása nélkül nem lett volna – *lehetséges*.

(Záró-zümm)

Ez a hosszúra nyúlt és gyaníthatóan nem túlságosan érdekfeszítő gondolatmenet semmiképp nem kívánja értelmezni Calvino rövid írását. Az OuLiPo részleges bemutatásával csak azt akartam elérni, hogy *egy bizonyos* elvárással és elméleti előfeltevéssel is olvassuk a szöveget. Mert nagy és életveszélyes kérdés, hogy részint irodalomfogalmainkat, részint olvasatainkat mennyire befolyásolják az irodalom elméleti-riek eszméi.

Valamilyen egyensúly, gondolom, újra helyreállhat, ha csak egyetlen regény esetében is. A *Hogyan írtam egyik könyvem* után ugyanis a *Ha egy téli éjszakán egy utazó* legalább annyira szerzőtipológia, mint olvasótipológia, a szöveg hőse legalább annyira a szerző (és itt Habermasnak adnék igazat a diszkusszióban), valamint a *kak szgyelano*, a *Hogyan van megcsinálva?* kérdésre. Mert az irodalom nem pusztán a befogadóban megy végbe, legalább annyira a szerzőben, a nyomdában, a könyvesboltban, az Egyéb Szövegek Mezőjében és magában a szövegben is (valamit kifejejttem: a *forma* létrehozásában, vagy nagyképpűbben: a forma teremtésében, ebben is).

Változatlanul vágyom a formák jelentésének megfejtésére. Ami pedig a halk neszeket illeti, egyetlen, ideális olvasóm, ha erre, a formára gondolok, *itt valahol méz van a közelben!*

1993. 11. 24.–1994. 8. 18.

(A hivatkozott irodalom: BENS, Jacques: *Oulipo 1960-1963*. Éd. Christian Bourgeois, Paris. 1980 – *Oulipo: La Bibliothèque Oulipienne précédé des Deux Manifestes de François Le Lionnais*. Volume II., Éditions Ramsay, Paris, 1987. – BOJTÁR Endre: *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*. Akadémiai, Bp., 1978. – ESTERHÁZY Péter: *A semmiről, a mindenről*. In: u. ő: *Egy kékhárisnya följegyzéseiből*. Magvető, Bp. 1994, 239-246 – FOURNEL, Paul: *Clefs pour la Littérature potentielle*. Éd. Denoël, Paris, 1972 – HABERMAS, Jürgen: *Irodalom-e a filozófia és a tudomány?* Holmi, 1993/9., 1259-1270. – JAUSS, Hans Robert: *Egy posztmodern esztétika védelmében (Italo Calvino: Ha egy téli éjszakán egy utazó)*. Holmi, 1939/9., 1239-1258. – NAGY Pál: *AT.TÖR.ÉS – Hozzászólás az avantgárd vitához*. Életünk, 1978/6, 600-607. – PAPP Tibor: *Múzsával vagy múzsa nélkül? (Irodalom számítógépen)*. Balassi Kiadó, Bp., 1992. – QUENEAU, Raymond: *Bâtons, chiffres et lettres*, Gallimard, Paris, 1965. – ROUBAUD, Jacques: *Note sur les „Litanies de la Vierge” de Jean Meschinot*. In: *Change de forme Biologies et prosodies*. Dir Jean Pierre Faye et J. R., Vol. I., 10/18, Paris, 1975, 222-224. – ROUBAUD, Jacques: *Hoppy hercegnő avagy Labrador meséje*. 2000, 1991 október, 35-41. – SCIGLITANO, Mariarosaria: *A fűl-szövegtől a fejezetcímig (Calvino és Esterházy)*. Magyar Napló, 1994. június 10., 20-23. – SZIGETI Csaba: *A la recherche du sens perdu (Georges Perec: „53 nap”)*. Pompeji, Szeged, 1990/1., 97-111. – SZILASI László: *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét*. JAK-Pesti Szalon Könyvkiadó, Bp., 1994, 108-137.)

Vásári képmutogató

I.

*A tragédiából csak metszetek,
Hamlet homloka,
s egy hajsza! Oféliából.*

*Lennék Ofélia hajában virág,
lennék Ofélia testén ruha,
mikor Hamlet először látja,
lennék Ofélia.*

*Lennék Ofélia száján a szó,
patak kavicsa,
mikor Hamletnek válaszol,
lennék a szava.*

*Lennék a vonzás, a mély,
amibe le kell szállnia,
lennék a csónak, billenő,
ha lennék Ofélia.*

II.

*A királyné a két király
vállára szálló szép madár.*

III.

*Kóccal töltött babák vagyunk,
kívánatra bólogatunk,
színpalak mögött a mester
huzigál kenderzsineggel.*

IV.

*Mi a valóság,
mi a látszat,
ki a tudója?
Ha átlépek a tócsát: árnyék,
ha átlépek az árnyékot: tócsa.*

Marionett

*Bele vagy állítva az időbe –
marionett
önmagad térben látod
pedig csak billegsz az időben
s úrból lógó madzagod cibálad.*

Római piac

*Ünnep, hétköznap keverednek,
jelen a múlttal elvegyül,
a szemközti utcán ezredévek.
Mint gyermek, idegenbe tévedt,
tömegben van és egyedül.*

*A gyermek, aki idetévedt
a jövőndő, a messzi régvolt,
a piacon füge, halak, égbolt,
a szomszéd utcában ezredévek.*

*Az iszamos kövezeten tökmag,
és aranyhéja a narancsnak,
madarak árusok kezébe
háttal fordulnak, belül félve
a jövőtől, mi eljön –
értük, értünk, érte.*

Kis éji zene

*Ez már a nádas zizzenése,
gyakorol a névtelen mester,
ez már a békák esti zenéje.
Merész mozdulat: nyitányra int
utána hangok dobpergése.
Miközben virrad az alkonyat
piros színbe és feketébe.*

*Meg nem unják és újra kezdik,
egyre rajzoltabban, szebben,
változatos béka-ütemben.
A mű szerzője láthatatlan,
láthatatlan, akár az Isten.*

*Gallyak,
gázlámpa,
utcanevek.
Mintha quartettet hallanánk.
Mikor az est
éjjeledni kezd.*

Lossonczy Tamás festményei

*Ez a kép már a képek képe,
bent van a kint és kint a bent.
Az érkező, a távozó,
az idelent, az odafent.
A festő már csak távoli
és tükröt tartó alkalom,
belső látás a hályogon
a búcsúzkodó tartalom.
E kép már több, mint önmaga,
e kép már több, mint tartalom:
istenkísértés papíron.*

GEORG TRAKL: PUSZTULÁS

A vers – szavak nélkül – talán már készen van akkor, mikor a költő az üres papír fölé hajol. Sőt az is lehet, hogy csak az a vers van készen, csak az nevezhető befejezettnek, s hozzá képest minden szöveg esetleges. És itt nem egyszerűen a javításokról van szó, mert egy szöveg önmagában közel kerülhet a nyelvi tökéletességhez, hanem a nyelv előtti versről, ahogyan minden műalkotás megelőzi saját anyagát. Szövegeinkben mégis a nyelv beszél, ami nem tekinthető akaratunk szerint formálható eszköznek. Vele érintkezünk, s magunk is benne élünk: így vagy úgy, de meg kell felelnünk neki, s nem egyszerűen szavaknak vagy mondatoknak, hanem mindig a nyelvnek.

Ebből a szempontból különösen érdekes Georg Trakl költői eljárása, akiről Walter Killy monográfiája óta elterjedt az a nézet, hogy műveit „megfejtethetlen titkosírással” jegyezte le, s ezt a különböző értelmezési kísérletek alátámasztani is látszottak. Killy ugyanakkor alig vette figyelembe azt a zavarba ejtő tényt, hogy Trakl egy-egy versét több változatban is elkészítette, de láthatóan nem azzal a céllal, hogy egyre tökéletesebb szöveget adjon ki a kezéből, még akkor sem, ha a változatok közül esetleg csak egyet jelentetett meg folyóiratban. Bizonyos motívumok és képzetek Trakl egész költészetét átszövik, s ezek vándorlása a szövegvariációkon belül is jól megfigyelhető, aminek leírására Killy a „megőrző áthelyezés” dialektikus fogalmát vezeti be, amit azonban nem tekinthetünk kielégítőnek.

Trakl saját líráját egy helyütt „forrón kivívt modornak” nevezi, ami különálló képekből „egységes benyomást kelt”. Ezeket a – többnyire természeti – képeket azonban, melyek emlékeztetésben önnön létezésének szignáljaivá sűrűsödnek, újra és újra lekaparja, hogy változatról változatra tovább kutassa a képzetek eredetét és jelentését. „A lélek idegen e földön” – szól egyik költeménye, s ez a mondat e líra létformáját is meghatározza. Az idegen magánya, vagy inkább elkülönültsége, úttá válik, s ez az út a születés előtti, hasadásoktól még mentes, nem nélküli emberi élet felé vezet, ahol a pusztulás és a hazatérés ugyanazt jelenti. Hiszen a költészet az elkülönült gyermek, Elis alakja körül sűrűsödik, ám e pusztulásra hivatott idegennel semmiképpen sem azonosíthatjuk Trakl személyét.

A költő 1913-ban, egy évvel kétes körülmények közt bekövetkező öngyilkossága előtt, gyakran forgatta Eckhardt mester írásait, melyeket azonban más-más módon kell értelmeznünk, ha Trakl személyére, illetve ha költészetére vonatkoztatjuk őket. „Ha prédikálok, az elkülönültségről és arról beszélek, hogy az embernek el kell válnia önmagától és minden dologtól.” Heidegger szerint minden, amit Georg Trakl versei mondanak, a vándorló idegen alakjában összponstosul. „Ő az elkülönült, csak őt nevezhetjük annak.” Költészetének nyelve ezért a folytonos átmenetből szólít meg minket. Ez az ösvény pedig az önvészítés pusztulásán át a szent alkonyi vagy hajnali kékjében való elpusztulásig vezet. Ez Elis világa. A gyermekkoré, ahol alkony és hajnal ugyanazzal a szóval (Dämmerung) jelölhető, s így a halál egyben születés is, a születés pedig halál.

De mást jelent az önmagától és a dolgoktól való elválás Trakl személyét illetően. Ugyancsak 1913-ban közölte levélben egy barátjával, hogy pénzzavarában „túladdott” teljes Dosztojevszkij-sorozatán. A nála szokatlan ironikus és köznyelvi igeválasztás (verkitschen) arra enged következtetni, hogy tettének a szegénységen kívül más oka is volt. Ennek megvilágítására idézzünk egy részletet 1913. június 26-án kelt leveléből, melyet

Ludwig von Fickernek címzett: „Túl kevés szeretet: túl sok keménység, gőg és mindenféle gonoszság – ez vagyok én. Biztos vagyok abban, hogy a gonosznak csak gyöngeségből és gyávaságból engedelmeskedem, és ezzel még tetézem gonoszságomat. Várom a napot, mikor a lélek nem akar többé és nem tud a lelketlen, a melankóliától megmérgezett testben tovább élni, mikor ezt a sárból és rothadásból gyúrt csúfságot elhagyja.” Ez a föltartóztathatatlan büntudat, amivel Trakl maga felé fordul, a szeretet nélküliség önvádja, Kierkegaard bűnösségről és szorongásról írott sorai mellett erősen emlékeztet Dosztojevszkij kínzó válságaira, melyek műveibe is átáramlottak, tovább fokozva az elvesztettség, illetve az önvesztés traumáját. Ugyanez történik Trakl esetében is. A gyermekkor elmerülése leplezi le azt a tükröt, amelyben föl kell ismernie saját valódi, mítikus vonásaitól megfosztott arcát. És ezt a gyermekkort hiába igyekszik megtalálni gyűlölt anyja helyett nővérében, akitől gyermeke is születik, s akit szintén rászoktat a morfiumra, lelkében nem marad, csak a szeretetre való képtelenség és gyöngeség érzete, amit a háborúban a külső pusztulás látványa végképp elviselhetetlenné tesz. „Komorságban és ittasulva elvesztem, hiányzik belőlem az erő és a kedv, hogy helyzetemen változtatni tudjak, ami napról napra gyógyíthatatlanabbnak tűnik előttem. Már csak a vágy maradt, hogy törjön be valami vihar, tisztítson meg vagy zúzzon össze.” Georg Trakl, az osztrák-magyar hadsereg katonai gyógyszerésze 1914. november 4-én hunyt el egy krakkói kórházban, kokaintúladagolás következtében. Utolsó látogatója Ludwig Wittgenstein lett volna, de elkésett, két nappal a költő halála után érkezett a lengyel városba. Trakl második kötete, melynek tervét 1914. márciusában nyújtotta be Kurt Wolffnak, kiadójának, s amelyet hátralévő hónapjaiban még átdolgozott, csak 1915-ben hagyhatta el a nyomdát, körülbelül akkor, mikor Przemyslt bevették az orosz csapatok. A versek újra és újra megkísérik elvetni a boldog gyermekkor mítoszáét, hol „aranylón virágzik a kegyelem fája”, s ahol mégis minden hűvös, csupa fájdalom. S ijedt, panaszos hangon azonnal helyre állítja ezt az archaikus ősvilágot, mely így megőrződik változatlanul, s egyszersmind végleg elmerül. Születés és halál azonossá válik Trakl számára – Nietzschehez hasonlóan – az örök visszatérésben, melyben az archaikus tudat ősfomái képződnek le. Valahogy úgy, ahogyan Nietzsche írja: „Gondoljuk el ezeket a gondolatokat legszörnyűbb formájukban: az ittlét, úgy, amint van, értelmetlen és céltalan, de elkerülhetetlenül visszatér anélkül, hogy befejeződne a semmiben”.

A *Sebastian im Traum* (Álmodó Sebestyén) című kötet középpontjában ezért állhat a *Verwandlung des Bösen* (A gonosz átváltozása) című prózaszöveg két változata, melyek a bűn, illetve a bűntelenség, valamint az üldöztetés kérdéseit járják körül, Szent Sebestyén alakját a középpontba állítva. A szövegeket ugyanakkor pokoli pusztulásvíziók szövik át, melyek szándékosan keresik a kapcsolatot az Ószövetség ítélet-elépzeléseiével. A *Traum und Umnachtung* (Álom és homályba merülés) című prózavers például, mely a kötetet zárja, a testvérgyilkos Káin üldözését idézi, ahol az álom az eddigiekhez képest új értelemmel súlyosodik: a bujdosásával, a sorssá vált ítéletével. A németben ugyanakkor az átváltozás (*Wandlung*) szó a katolikus szóhasználatban – és Trakl protestáns létére a hagyományosan katolikus Salzburgban nőtt fel – a bor és a kenyér színéváltozását is jelenti, vagyis az emberré lett Isten kínhalálát és feltámadását, a bűnök bocsánatát.

A beteljesült ítélet, a halál, az újjászületés és a bocsánat egységének allegorikus motívuma Trakl költészetében a rózsafüzér, amint az első kötetének utolsó részében ciklus-címként is felbukkan: *Rosenkranzlieder* (Rózsafüzér-dalok). Itt mégsem ebből a sorozatból választunk egyet pontosabb értelmezésre, hanem az *Álmodó Sebestyénben* szereplő *Unter-gang* (Pusztulás) című verset, melynek öt változata is ismert. Ezek közül Trakl csupán az ötödiket vette fel kötetébe, ám azok sem pusztva változatai ennek az utolsónak, amelyek a hagyatékból kerültek elő, hanem olyan önálló alkotások, amiket csak együtt, egymás társaságában értelmezhetünk. Az első változat így hangzik:

*Este, ha aranyló nyarakon át hazatérünk,
boldog szentek árnyai kísérnek.
Lágyabban zöldell a szőlő, sárgul a termés.
Ó, testvér, minő békéje ez a világnak.
Ölelkezőn csobbanunk kék vizekbe,
emberi bánat sötét odvaiba;
hervadó ösvényeken enyészők nyomai keresztezik egymást,
ám lemenő napban nyugszunk mi, boldogítottak.
Békesség, hol az ős sok színe világít,
régvult múltunkat zörgeti diófa koronája.*

Trakl verseinek kitartott, melankolikus dallamai mögött, melyek a rokonlélek, Mahler muzsikájára emlékeztetnek, mély, lényegi zeneiség húzódik meg. A szonáta-építkezés tagolása és egységbe fonódó szerkezete hatja át sok szövegét, és ez figyelhető meg a *Pusztulás* variációban is. A két első mondat (1-3. sor) két témát jelöl ki, melyek motivikus bonyolódása, összefogott visszatérése és korszerű lezárása hozza létre a szöveget. E motívumok azonban belső valóságok szignálszerű, Traklnál következetesen ismétlődő kivételését jelentik; csupán ennyiben sorolható e költészet az expresszionizmus áramába.

A verset alapvetően meghatározza első szava: az *este*, mely a további változatokban elmarad. A természet alkony előtti állapota már a dolgok enyészését, süllyedését előlegezi, amint a fölirat (*Untergang*) is kifejezheti a Nap lenyugvását, elmerülését. Még világosabban kitetszik ez, ha Trakl *Am Abend* (*Este*) című versének első sorát idézzük, mely mindkét változatában a bukás előtti egyensúly szavával kezdődik: még.

Még sárga a fű, szürke és fekete az erdő

Az aranyló nyárban így térünk haza. És az arany színe éppen ellentéte a fenyegető sötétségnek, ami Trakl esetében azonban nem egymást kizáró, hanem egymást föltételező ellentétességet jelöl. A hazatérés így valamiféle boldog és változatlan ósállapotban valósulhat meg, ahol egyszerre van szó pusztulásról és újjászületésről. A későbbi változatokban a szentek helyett szerzetesek kerülnek az aranyló tájba, ami a változatlanság és a boldogság kettősebből az előbbit erősíti, s vele a pusztulás érzetét; itt azonban a lehetőségek még egyensúlyban vannak.

A vers másik témája az előbbinél erőteljesebben természeti, táji jellegű. Az őszi jellegzetes attribútumai kerülnek elő, az érettség, a beteljesülés a zöldellő szőlőben, a sárguló termésben. Joggal gondolhatjuk, hogy ezek a sorok Rilke *Őszi napjának* (nem plagizált) rokonai, ami a két költő művészetének hasonlóságára is utal.

Ezt a két alaptémát foglalja össze a negyedik sor: „minő békéje ez a világnak”, mely tehát a születés és a pusztulás, a befejezettség és az őскеzdet egymásban való létezését mondja ki. Ezért tartalmazhat e sor megszólítást is: „testvér”, mely az élők közötti legközelebbi viszony kifejezője a beszélgetésben. Az ittlét kezdeti tényét, az elválást azonban ez a béke sem veheti vissza, hiszen a nemiség már ekkor is jelen van. A német eredetiben ugyanis így hangzik a megszólítás: „O mein Bruder”, tehát hímnemben, ami föltételezi a nőnem lehetőségét is. A következő négy sor tovább bonyolítja az eddigi témákat. A kék szín és a víz motívuma Trakl költészetében legtöbbször együtt jelenik meg, és gyakran társul hozzájuk a hűvösség érzete, valamint a beöblösödés formája is. Az anyai világ, az élet fakadásának köre ez, ahová Trakl minden igyekezetével visszatérni igyekszik, de ahol öröm helyett mindig bánatot talál. Még nyilvánvalóbb ez a német eredetiben, ahol a latin eredetű „Grotta” szó szerepel, mely barlangot jelent, ahol a biblikus hagyomány szerint akár temetkezhetnek is. A beteljesedés után a természet is éppen így hervadásnak

indul, ami azonban a pusztulásnak nem végső állapota, csupán az enyészet ciklusa az örök körforgásban. A lemenő napban így térhet vissza a béke és a boldogság érzete, ha mindezt elfogadjuk, ha személytelen részének tudjuk tekinteni magunkat e változó egyformaságnak. A kódaszerű zárásban így valósulhat meg az idő jelenbeli egysége, hol a természet zaja a régvolt, történelem nélküli múlt csöndjét teszi alig hallhatóan hangzóvá. A második változatról mindez még inkább elmondható:

*Ha aranyló nyarakon át hazatérünk,
körülöttünk boldog szentek árnyai lengnek.
Lágyabban zöldell körben a szőlő, sárgul a termés.
Ó testvér, minő békéje ez a világnak.
Régvolt-múltunkat zörgeti juhar koronája,
kéklő vizek hűse száll fölénk,
emberi fájdalmak sötét tükrét
érleli, ó testvér, nektárja az estnek.*

*A magányos dombon halkan súgnak a szellők;
időtlen idők előtt
enyészett el rózsasóhajban Daidalosz szelleme;
ó testvér, lelkünk tájára lehull a sötétség.*

Az első sorban alig történt változás. A második sor a német eredetiben még kevésbé alakult át, mint ahogy az a fordításból látszik. Az előbbi változatban így hangzott: „Sind die Schatten froher Heiliger mit uns” (Boldog szentek árnyai vannak *velünk*”, most pedig: „Sind die Schatten froher Heiliger um uns” („Boldog szentek árnyai vannak *körülöttünk*”). A versben „szereplő” személyek kapcsolata tehát megglazult az árnyként jelen lévő boldog szentekkel, s velük magával a boldogsággal is. Ennek megfelelően fokozódik a létezés fájdalmának érzése, mely itt, még közelebb kerülve az anyasághoz, szintén fogékonnyá és tükröszzerűvé válik, mint a víz. Az anyaság maga azonban egyre megfoghatatlanabb messzeségbe kerül tőlünk, légneművé, szelíd szellővé, sóhajjá változik. A születés és az enyészet egységéből mindinkább az utóbbi kerekedik fölül, s miközben a táj végképp bensővé változik, levetkőzve a hagyományos tájfestésnek még a látszatát is, az este lassan alkonyba fordul, „lehull a sötétség”.

Az előbbiekhöz hasonló szerkezetű harmadik változatban több új motívum is fölbukkan:

*Ha nyarainkon át bíbor sötétbe tartunk,
szomorú szerzetes-árnyak lépdelnek előttünk.
Gyengébben izzik körben a szőlő, sárgul a termés.
Ó testvér, minő csöndje ez a világnak.*

*Régvolt-múltunkat zörgeti tölgy koronája,
kövült víz arcát hozza felénk a szél,
emberi fájdalom kerek odúit,
ó testvér, fekete rózsafüzér-éjek érlelődnek.*

*Kimúlóban susognak magányos dombon a szellők,
egy szerető mámoros húr-zengései.
Tövis-ív alatt,
ó testvér, mereven tapogatjuk az éjfél, vak mutatók.*

A boldog szentek szomorú szerzetesekké változnak, olyanokká, akik a fájdalomban közelebb vannak hozzánk. Mostanra kihunytak a fény maradékai is, minden zaj, mozgás kimúlóban, s a béke szinte értelmezhetetlenül fenyegető csönddé változik. A víz, az anyai világ attribútuma, egyszerre megkövül, s mégis légneműen könnyű marad, de többé semmiképpen sem az, ami. És e kibírhatatlanul hosszú pillanatra bíbor sötétség borul, fölé tövis-ív feszül. A belső szemlélet természeti képe az ítéletre váró Jézus vonásait ölti magára, hiszen ezt olvashatjuk János evangéliumában: „Kiméne azért Jézus a töviskoronát és a bíbor palástot viselve, és mondá nékik Pilátus: Imhol az ember!”

Ítélet-e a halál, ahol minden ember magára marad, de amelynek tényében igazán testvérek vagyunk, és testvérei vagyunk az Embernek is, mert mi ismerjük a halál némaságát, iszonyatát? (Hiszen a bíbor szín a keleti hagyományban az uralkodás szimbóluma, a katolikus liturgiában ugyanakkor a halállal való szembenézése, a bűnbánaté.) Ecce homo: „ó testvér, mereven tapogatójuk az éjfél, vak mutatók.” Nem látjuk tehát, ami a halál mögött van, s így magát a halált sem. Trakl világában a halálnak, az élet elmúlásának nincs önmagán túlmutató jelentése, ám így az élet is vak, iránytalan. A harmadik változat tehát már nem mondhatja, hogy „hazatérünk”. Otthonunk, ha van, csupán a „bíbor sötétség” lehet, ahol nincs kitől várunk bűneink bocsánatát, ahol azonban a bűnök bűnök maradnak, amiket legalább önmagunknak be kell vallanunk. Trakl tehát semmiképpen sem nevezhető nihilistának, még kevésbé, mint Nietzsche, akinek gondolkodását szintén nem meríti ki ez az egy jelző.

A negyedik változat az emberi életet már végképp a nemléttel való szembesülés terében értelmezi:

*Melankóliánk sötét ívei alatt
holott angyalok árnyai játsszanak az estben.
Fehér halastó fölött
tovaszálltak a vadmadarak már.*

*Álmodva ezüstfűz tövén,
arcunkat fakult csillagok becézik,
behajlik múltba-múlt éjszakák homloka.
Fehér sírjaink arca mered szüntelenül ránk.
Magányos dombon halkán hervadnak a szellők,
az ős liget kopár falai.
Tövis-ív alatt,
ó testvér, mereven tapogatójuk az éjfél, vak mutatók.*

A késő nyári-kora őszi táj, mely magába fogadta a teljesség látszatát, zord késő-őszi világgá változott, ahol minden a pusztulásról tanúskodik. A tehetetlen melankólia, a múltba révedés gyengének bizonyul fehér sírjaink látványával szemben, de az élet maga sem tud bevégezni az örök körforgásban, melynek szimbóluma az óralap. Pedig minden az elmúlásra vár.

Az ötödik változatban, melyet Trakl a *Brenner* című folyóiratban jelentett meg először, így folytatódik a halálban is változás és vándorlás, sajkánk még ott sem vetődhet partra.

„Fehér halastó fölött / elhúztak a vadmadarak már. / Este jeges szél támad csillagainkról. / / Sírunk fölé hajol / zúzott homlokkal az éjjel. / Ezüst sajkán lengedezünk a tölgyek alatt. // Fehér városfalak zengenek örökön. / Tövis-ív alatt / éjjel felé kúszunk, ó testvér, vak mutatók.”

Tél lett, de a színről színre való látás még most sem adatik meg.

(A tanulmányban szereplő versidézetek Erdélyi Z. János fordításai.)

Éltek itt olyanok is

*korai alkonyatokban századvégi vágyak, nyugtalan
szeretkezések, mintha az ötödik évszak közeledtét
szimatolnánk vagy utazni készülnénk, de nem könnyű
erről beszélni, akkor sem, ha elintézhetnénk mind-
ezt azzal, hogy mítoszaink, mint az őszi erdők,
elparázslottak, ami vitatható talán, ám mégiscsak
úgy érezzük, hogy nagyon kiszolgáltatottak lettünk,
s egyre idegesítőbb, ahogy zörög a szavak üresen
örlő malma, ahogy nyöszörög az ember, mint a fekete
kiskutya, mert ki egyszer alku kötését kötött magával,
többször is megteszi, sodródik, mint vízben a dió-
héj, mely elmerül meg felbukik, végül is elvegyül,
üresen és bután, s csak egyet tehet, sajnálhatja,
hogy már nem gyerek, pedig tudja jól, éltek itt
olyanok is, kik hitték, hogy görög lány a szerető-
jük, s bűvölte őket értelmes szabály*

Túljutni valahogy

*öreg takarók alatt kövér dombok szuszognak, s a szür-
kületben számár ácsorog, magyar számár, türelmesen, s
mint képzelt doktornő, ki eloszlatja időnként oktalan
aggodalmaim, halk szavakkal jön az ősz, vagy már klasz-
szikus ősz van, hamisítatlanul rendes, ki tudja, min-
denesetre aranyfüstben a táj, s szavakat álmodom, bi-
zonyára van időm keresgélésre, csak idézhetném őket
pontosan, mint kisdíákként csendes hódolattal másokét,
bizony, örülhetne tanítóm, ki krétaporos kezével nem
tudott mit kezdeni, s mindig biciklivel járt, zörgött
a kormányra akasztott tejeskanna, ahogy boltba menet
magam is igyekeztem zörögni valamivel a koradélutánok
nyugalmában, s még gondolni sem mertem, hogy egyszer
majd retusált koraősz aranyfüstjében a táj, s fonott
karszékekben ülők alkonyati világításban egy dunántúli,*

*de biztosan hegyvidéki verandán, a környező kertek
ragyogásától részegülten, kétségtelenül egy fonott
kerti széken, régi fényképeken álmodznak így tisztés-
ségben megöregedett s boldognak látszó körorvosok vagy
betegeskedő költők, s mitagadás, még hosszú ideig sze-
retnek háborítatlanul részesülni a tapintatos vendég-
szeretet adományaiból, vagyis jó volna, ha semmi sem
történne, bár feleségem és gyerekeim hangja jól esne
talán, lehetséges, hogy hiányoznak, mint mikor fáradtan
térek haza, és a ház üres, csak fekete szőrű kutyánk
fogad, gondolom, ilyenkor kellene asszonyköltőket olvas-
ni, lehetőleg nádszéken ülve egy verandán, vagy tisztá-
tázní végre helyzetemet, afféle megfontolt számvetést
csinálni, túljutni valahogy a lélek erőpróbáin, ám a
szemközti ablak négyszögében fiatalasszony áll, mint
anyánk szokott, s hogy álmokat szövögetett vagy emlékek-
kel játszott, nehéz lenne megmondani, találgatni lehet
csupán, egy-egy tanácstalan tekintetére mégis emlék-
szem nagyon, s mára mintha már érteném is, szép szava-
inkból, öleléseinkből, vajon mi marad*

GYÖKÉR KINGA–MÚJDRICZA PÉTER–VÖRÖSVÁRY ÁKOS

Beszélgetés az Első Magyar Látványtárról*

1994. január

MP: – A kulcs? A Látványtár továbbvitelének későbbi kulcsa?

VÁ: – Igen, a kulcs... Nem tudom megfogalmazni, hogy miért emelem be mindazt a
gyűjteménybe, amit beemelek. De mégis pillanatok alatt dől el, hogy mire van szükség
vagy mire nincs. Ösztönös... teljesen...

MP: – Ha meg tudod fogalmazni azt, hogy mi nem célja a Látványtárnak, akkor már
közelebb juthatunk ahhoz, hogy mi a célja.

VÁ: – Nem a célról van szó. Az világos! Az eszközökről. Hogy mivel nem tud dolgoz-
ni a Látványtár, milyen eszközökkel. ... Mondjuk, Ferenczy István Pásztorlányka – A szép

* A beszélgetés 1994. januárjában készült. Előzménye a Jelenkor 1994. májusi számában jelent
meg. – A szerk.

művészetek kezdete című gyönyörű szobrával a Látványtár nem tudna mit kezdeni. A múzeumi gyakorlattól eltérően, a látványtári kiállítások bizonyos fajtái egy-egy idea kibontása, megfogalmazása során eszközként kezelik a műtárgyat, a műalkotást. Nem véletlen, hogy akkora gondot fordítottunk a névválasztásra.

MP: – Igaz, hogy Radnóti Sándortól származik az Első Magyar Látványtár elnevezés?

Gy. K.: – Nem, a kuratóriumtól. Ákostól a Látványtár, az Első Magyar pedig a kuratórium leleménye volt. Radnóti csak egy nagyon jó kis cikket írt erről, illetve egy kiállítás megnyitó szövegét, mely Egerben, a Vitkovics-házban hangzott el 1991-ben...

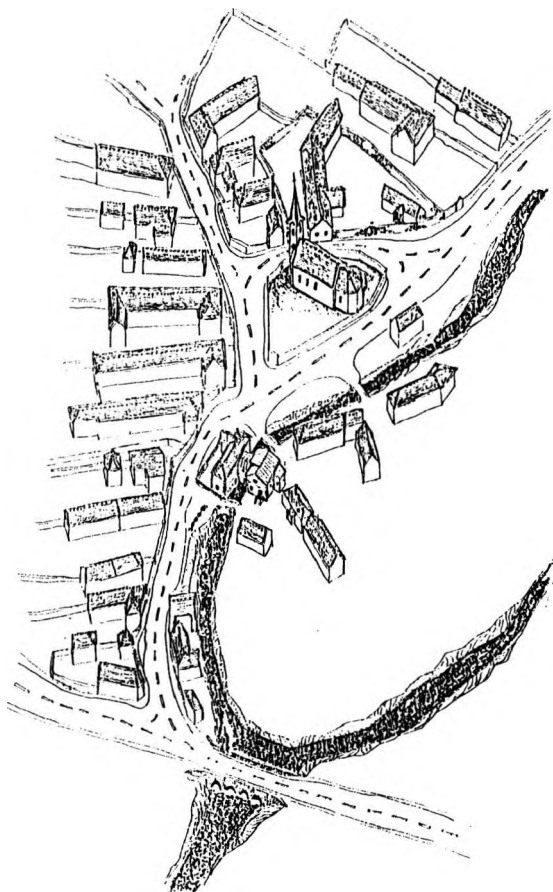
VÁ: – Azt érdemes föllapozni, igen.

MP: – Én akkor, Egerben találkoztam először ezzel a megnevezéssel, hogy Első Magyar Látványtár...

VÁ: – Lehet, hogy az „Első Magyar”-ral ott, de a „Látványtár”-ral itt, e mellett az asztal mellett...

MP: – Igen, igen.

VÁ: – ... emlékszem, teljesen elállt a lélegzetem, és hogy a tapolca-diszeli malomból Látványtár lesz, az itt, ennél az asztalnál hangzott el először. Tehát, hogy nem múzeum. Mert a múzeum – legalábbis szerintem – egy megcsontosodott, megújításra váró intézményrendszer, csak mégis reménytelen a megújulásra. A Látványtár nem tudományos gyűjtemény, nem is kíván versenyezni a múzeumokkal e tekintetben, amelyek végzik az – időjében tett – muzeológusi feladatokat, mert a feladatok jórésze mégiscsak muzeológusi, illetve jobb híján így kell nevezni... Mert a múzeumok munkája abszolút behatárolt, tehát nem lehet forradalmat csinálni a múzeumon belül. Ott tudós alapos-sággal vizsgálódnak, gyűjtenek, szisztematikusan... Itt se tudósi attitűd nem érvényesül, se kronológiai szempontok nem játszanak szerepet. Nem tudom, tényleg nem tudom, és nagy feladat megfogalmazni azt, hogy milyen alapon születnek döntések, emelődnek be tárgyak, műtárgyak a Látványtár gyűjteményébe. Erre én nem tudtam magamnak válaszolni a

Tapolca-Diszel madártávlatból

mai napig sem. De teljesen spontán történik, nem ül össze bizottság, hogy ezt most akkor megvegyük, ne vegyünk, vagy inkább azt vegyük meg helyette, mint ahogy – gondolom – a múzeumi vásárlások így dőlnek el. Nem feltétlenül – most ez rossz propaganda a Látványtár mellett, de vállalom azért ezt a megfogalmazást – nem feltétlenül főművekre utazik a Látványtár. Mint ahogy a múzeumoknak legfőbb törekvése az, hogy X. Y.-tól, illetve bizonyos korszakokból úgynevezett főműveket vagy főműnek remélhető darabokat szerezzenek be. Ugyanakkor, és ezt már a tapasztalat mondatja velem, a Látványtár is bizonyos értelemben *tipikus* műveket gyűjt. Mint említettem már, preparátori ambícióim voltak annak idején, nagyapám nyomdokaiba kívántam lépni, és egy nagyon érdekes atyai jótanács érkezett számomra, jóllehet nem annak volt szánva... Évtizedeken át a Madártani Intézet külső munkatársa voltam, amikor ott Dr. Pátkay Imre volt az igazgató. Fiatal, húsz-egynéhány éves voltam, és úgy gondoltam, hogy a madarakat valami rendkívüli testhelyzetben szeretném kiparazálni, szóval mindenhogyan, csak nem úgy, ahogy ül egy madár az ágon. Pátkay Imre volt az, aki elültette bennem a kételyt, hogy érdemes-e másként preparálni valamit, mint a legismertebb, a legáltalánosabb pózban, bármilyen fajtáról, akár ragadozóról, akár énekesmadárról legyen szó. Azaz, nem egy szélsőséges szituációban, nem ahogyan éppen lecsap az áldozatra, nem úgy, ahogy szerelmes nászdalt zeng, mondjuk, a seregély, hanem a legcivilisebb, a leghétköznapiabb szituációban, ahogy ül a madár az ágon... A szélsőséges szituációk esetlegesek. Megunhatók. Elveszítik az aktualitásukat, nem járhatók. Lehet szélsőséges kanyarokat tenni, de ha célba akarsz érní, akkor nyilván rátérsz az arany középutra...

GyK: – Borzasztóan hangzik...

VÁ: – Ez volt Pátkay Imre nagy tanítása számomra: hogy nem a szélsőségeket, hanem a *tipikus*at kell megörökíteni.

GyK: – És ezért Ákos egy életre le is mondott a madárpreparálásról...

MP: – Miért kell mégis a szélsőséges magatartás vállalása ahhoz, hogy a méltóságteljes „tipikus” tovább örökíthető legyen?

GY. K.: – A szélsőséges kontrollcsoportként is működik.

VÁ: – Lehet, de hozzáteszem, hogy én a Látványtárat egyáltalán nem érzem szélsőségesnek! Tulajdonképpen én egy született hályogkovács vagyok. Akiben nem merülnek föl kétségek meg kérdések, hogy hogyan és mit csináljon egyáltalán, hanem végzi a munkáját, és csak azt tapasztalhatja, hogy megjavulnak a dolgok, vagy működnek, vagy nem romlanak el, vagy nem tudom, hogy mondjam. Bármí, amihez hozzáér. Ez a látványtárosi lét, ez egy öntudatlan gyűjtői magatartás... Mert hát milyenek a gyűjtők? A Gyűjtő elhatározza, hogy ő mit fog gyűjteni. Egyrészt, hogy milyen korszakot gyűjt, vagy netán milyen iskola tagjainak a munkáit gyűjti. Milyen technikájú dolgokat gyűjt. Mert van, aki szoborgyűjtő, van, aki – bár ilyen alig van – csak grafikát gyűjt, a gyűjtők többsége olajvásznat gyűjt.

MP: – Különféle spekulatív korlátokat állít fel magának.

VÁ: – Igen. Mesterséges korlátok közé szorítja a még szinte el sem indult gyűjtői tevékenységét.

GyK: – Ákos egyetlen korlátja a személyisége.

VÁ: – De könnyű annak, aki azt tudja magáról, hogy ő csak a szentendrei művészeket fogja gyűjteni, és azoktól is csak festményeket. Ez dögunalom. Erre vannak a múzeumok. A Nemzeti Galériától a szentendrei Ferenczy Múzeumig. Ez nem a Látványtár feladata.

Amíg madarász voltam, átfutott rajtam a gondolat, hogy begyűjtöm a teljes magyar madárfaunát preparátumokban. És akkor itt, a falak közt őrzöm majd Magyarország teljes madárfaunáját. A következő órában rájöttem, hogy ez teljes agybjaj, mert egyrészt minék pusztítsak el annyi élőlényt, másrészt nem az én dolgom, hanem a Madártani Intézeté vagy a Természettudományi Múzeumé, akik nyilván dolgoznak is ezen. Körülbelül ilyen megfontolásból – de rossz a kifejezés, mert nem gondolkodtam ezen, hogy én akkor most gyűjtsem-e a Nyolcak és aktivisták teljes névsorát vagy ne – nyilvánvalóvá vált, hogy ez nem az én fel-

adatam. De amit teszek, azt sem morfondírozva. Nem csak az nem spekuláció eredménye, amit nem teszek – hogy nem gyűjtöm a Nyolcak-aktivistákat, és nem gyűjtök szentendreieket és alföldi festészetet –, hanem amit gyűjtök, az sem megfontolás eredménye. Hanem teljesen spontán. És gyakorlatilag minden eredménynek, sikernek az oka, eredete vagy eredője az, hogy olyan úton jár a Látványtár, amin senki más nem járt. Tehát nem volt „konkurencia-harc”. Én nem vagyok gyors ember. Hiszen az, aki azt gyűjti, amit sokan mások is, az nyilván mint a sasmadár készül lecsapni egy-egy fölbukkanó – mondjuk – szentendrei műre.

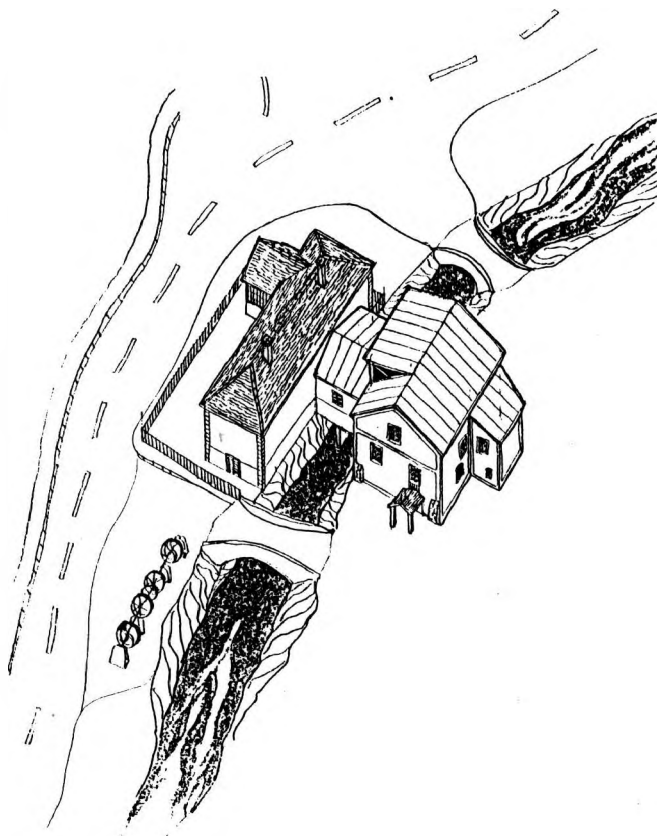
Na most, jobb híján egy rovargyűjtői hasonlattal kell éljek. A legegyszerűbb gyűjtői, bogár-rovargyűjtői módszer az *egyelés*. Mész az erdőn, mész a szántóföldön, mész akárhol kint a szabadban, és ami bogár, rovar elébed kerül, azt megfogod, beteszed a gyűjtőüvegbe, hazaviszed, dokumentárod, kipreparárod, beilleszted a helyére satöbbi... Én nem ismerem gyűjtőt, aki így gyűjtene, mint ahogyan az egyelő rovargyűjtő. Mert mindegyik spekulál... Rovargyűjtőben is van ilyen, ez plusz ismereteket feltételez. Például, ő meg akarja fogni a havasi cincért. Havasi cincért fogni nem lehet akárhol. Ahhoz tudnia kell, hogy hol foghat havasi cincért, oda kell mennie, ott megfoghatja. Ott egyebet is foghat persze, de ő havasi cincért ment oda. Én bogárgyűjtőként is egyelő voltam, műgyűjtőként is egyelő vagyok.

GyK: – Most már negyedik éve, '90 májusától próbáljuk megfogalmazni, hogy mitől van arca ennek a gyűjteménynek. Mert van. És nem sikerül. Állandóan körüljárjuk, állandóan ilyen hasonlatok jönnek elő, ami egy bizonyos szempontból jó, de más szempontból meg félrevezető...

M. P.: – Lehet, hogy nem kell mindenáron megfogalmazni. Mert attól arc, hogy állandóan változik, de mégis összetéveszthetetlen.

GyK: – Igen, csak ez a jövőre való gondolás, hogy nem tudni, mi lesz a gyűjtemény sorsa... Szóval, kétféle eshetőség van. Vagy lezártan így marad, vagy pedig működik, él tovább, de akkor, hogy ne torzuljon, legalább az irányokat meg kell határozni. Ha lezárul, és így marad, akkor múzeum lesz.

MP: – Amit szeretnétek elkerülni... Szerintem csak arra kell törekednetek, hogy folytathatóak legyenek anélkül, hogy iskolává merevedne a dolog. Vagy, ahogy a szocreálban a haladó hagyományt nem volt

**Vízimalom
az Eger-patakkal**

szabad definiálni, most felötlött bennem, hogy a „haladó hagyomány” – bármennyire szentségtörőnek hangzik is – az tulajdonképpen én vagyok, pontosabban az, amit én csinálok! Ahogy Kassák fogalmazta: ki vagy és mit csinálsz ma?

VÁ: – Na, de Péter, hát most ne... aki iskoláknak hódol, aki rég bevált vagy legalábbis működő trendekben létezik... Kinek hiszel jobban, vagy kinek van nagyobb tere, kinek van nagyobb lehetősége? Annak, aki nem a kitaposott úton jár. Az első esetben unalom... dögunalom, ásítozol a kiállításokon, múzeumokban, mert unod! Vagy azért unod, mert mindent tudsz már, vagy mert az szivárgott ezer forrásból: csakis azt – és semmi mást, csak azt – fogadhattad be, amit végül is egy megtestesült műben egy kiállításon látsz. És nem tudsz vele mit kezdeni, mert csupa visszaigazolás, meg csak bólogatni tudsz... A nem kitaposott úton pedig egy kiállításon egyik csodálkozásból esel a másikba, mert korábban nem észlelt, nem hallott összefüggések nyilvánulnak vagy világosodnak meg. Ez nagyon egyszerűnek hangzik így, de nem tudom árnyaltabban megfogalmazni. Van az iskolás út, ami ugyanakkor – vagy mellesleg – tudományosnak is nevezhető, és van egy másik, ami járatlan út, ahol minden előfordulhat. Tényleg minden. ... Most melyiket választod? Mert az iskolából, az iskoláságból ki lehet nőni. Ajánlatos is kinőni... Erről van szó, úgy érzem, a látványtári, illetve a nem-látványtári kiállítások párhuzamba állításánál, illetve ütköztetésénél, vagy fogalmazza, ahogy akarsz... Az a véleményem, hogy a Gyűjtő, ha úgy tetszik, reprodukciókban él. Régen megfogalmazódott már bennem, hogy a gyűjtő az az ember, akinek nincs saját szókincse. Örökösen idézetekben és idézetekkel beszél, idézetekkel kommunikál a világgal. Mégis, valami el kell hogy döntse, hogy melyik gyűjtő tevékenysége érvényesebb, nagyobb, elementárisabb – mit tudom én –, hatásosabb a másiknál, tehát melyik a jobb gyűjtő.

MP: – Melyik a *gyűjtőbb* gyűjtő.

VÁ: – Hát, igen! Melyik a gyűjtőbb! Ez egy frappáns beszúrás! Tehát melyik a gyűjtőbb gyűjtő? Az attól függ, hogy mikor, kitől, mit idéz! A gyűjtő kvalitását ez dönti el. Ma, mondjuk, Szőnyit, Rudnayt gyűjteni enyhén szólva szánalmas dolog.

GyK: – Ez nem jelenti azt, hogy nincsenek jó Szőnyi- és Rudnay-munkák.

VÁ: – Ez nem azt jelenti persze, de azok gyűjtése már múzeumi feladat! Vagy az illető nem gyűjtő, hanem megfontolja, hogy hova tegye a pénzét. Egyáltalán, azt kellene tisztázni, hogy ki minősül gyűjtőnek!

MP: – Mennyiben befolyásolja az Első Magyar Látványtár döntéseit a pénz?

VÁ: – Hogy mibe érdemes pénzt fektetni? Ez a Látványtárat nem érinti.

GyK: – Ehhez viszont hozzátartozik – bár, nem tudom, idevaló-e –, hogy a Látványtár mögött ott van Vörösváry Ákos, a magángyűjtő. És ahogyan a Látványtár a Vörösváry-gyűjteményre alapult, ugyanúgy a látványtári gyűjtemény gyarapodását is Ákos választása és tulajdonképpen személyisége határozza meg. Ákos nem szűnt meg magángyűjtőként létezni attól, hogy az Alapítvány létezik, és az Alapítvány számára is gyűjt, de lehet azt mondani, hogy a magángyűjtői tevékenysége arra redukálódott, hogy annak segítségével a Látványtárat életben tartsa. Mert ahogy egy magángyűjtő működik, fluktuálnak a művek, ami anyagi előny abból származik, az a Látványtárba megy át, hogy azt működőképesen tartsa. De ez az egyik, az anyagi része, a másik része pedig az, hogy a Látványtár bevallotta a Vörösváry-gyűjteményre alapul, tehát a beszerzéseknél, azt lehet mondani, hogy szinte egyedül Ákos szempontjai érvényesülnek.

A Látványtár anyaga kétféle. Egyik a törzsanyag, ami abszolút védettséget élvez, másik a körülötte lévő anyag, ami cserélhető, eladható, azért – de csak azért –, hogy a Látványtárba visszafolyjon, ami...

VÁ: – Mint a rügynek a szikanyag, amit fölélhet. Mert föléli a mag önmagát, miközben szárba szökken az új hajtás. Éppen ez ügyben rendeztük azt a jótékonysági aukciót a Duna Hotelben, 1993 nyarán.

MP: – Ennek köszönhetően jelenhetett meg az Első Magyar Látványtár Alapítvány diszeli kiállítóházának épüléséről szóló írás az *Új Művészet* áprilisi számában.

VÁ: – Visszatérve a jótékonyági aukcióra, egy művészeti menedzser legfőbb mondanivalója az volt számomra, hogy „el kell fogadni a világ trendjeit, mert a Világ diktál – az nyerhet, aki a legjobban lavírozik a trendek hullámain”. Erre csak azt tudtam válaszolni, hogy „nekem nem diktál a Világ”.

GY. K: – Tulajdonképpen eddig minden kulturális menedzserrel így jártunk!

VÁ: – Családom egyik tagja azt ajánlotta nekem, hogy végezzek el egy magasszintű menedzserképző tanfolyamot! A legtöbb, amit sikerült fölismernem az ilyen gyorstalpaló intézmények tanításában, az mindössze annyi, hogy „ne köpj a padlóra...”.

MP: – ...mert te is hanyatt vágódhatsz rajta! Olyanok ezek a gyorstalpaló menedzsertanfolyamok, mint az ötvenes évek szovjet vezetési módszereit „népszerűsítő” mandarinképzők, csak hogy amerikai mintájú gyarmatosítást készítenek elő: el kell sajátítanunk egy technicista tömegkommunikációs „kultúrát” – megfelelőképpen nyomkodni a számítógépek billentyűit, hogy lehetőleg már egy levelet se tudjunk kézzel megírni... Meg kell tanulnunk ennek a – Virilio által amerikai mintájú hadtápgazdaságnak nevezett – rendszernek a lágyabb és durvább „fegyverzetét” legalább annyira használni, hogy elfogadható alkatrészévé válhassunk a fent említett gépezetnek... Tehát, egy nyugati mintájú hadigazdasági rendszer, úgymond, a Világ trendje, amelyhez ha nem alkalmazkodik például ez a kismillió galéria, akkor öt perc alatt tönkremegy... Ezzel nem azt akarom mondani, hogy pokolra a számítógéppel, a videóval, a teflonsütővel, meg az összes ehhez hasonló „civilizációs vívmánnyal” – amelyek javarészt a túlpörgetett haditechnika polgári használatra kiszuperált melléktermékei –, hanem azt, hogy hajlandó vagyok bizonyos *mértékkel* és távolságtartással használni ezeket az eszközöket, de az már tűrhetetlen volna számomra, hogy ezek használjanak engem, hogy mintegy az alkatrészükké fokozódjam le. Nem tudom eleget idézni ennek kapcsán, amit Erdély Miklós amerikai kirándulásáról hazatérve az „új világ” kultúrájáról mondott: „megalomániás majmok rázzák az ötletelenség ketreceit!” Megköckáztatom, hogy az amerikai tömegtársadalom szellemi életének még saját arccal rendelkező személyiségei is ettől szenvednek.

VÁ: – Na de azt én tudom magamtól is, hogy nem ajánlatos a padlóra köpni! Olyan alacsonyrepülő tanításuk van, ami használhatatlan. Illetve, akinek használható, az meg eleve reménytelen ember. Tehát bezárul a kör...

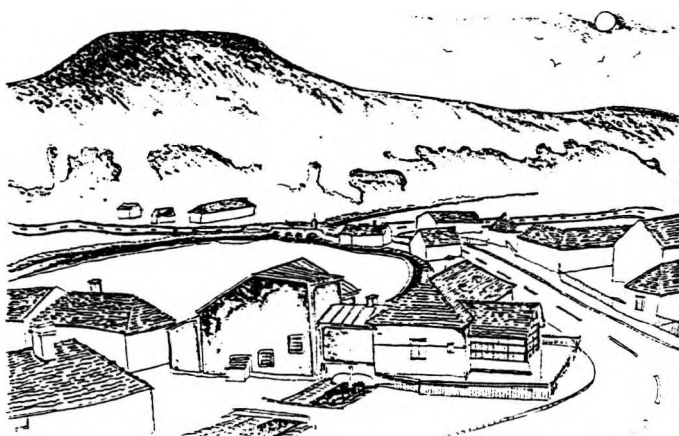
GyK: – De a pénz mégis valahol ott van.

VÁ: – A pénz, az máshol van!

GyK: – Az ilyen iskoláknak – és bármiféle iskolának – csak az az előnye, hogy találkozássokra ad alkalmat, össze lehet ismerkedni emberekkel...

VÁ: – És az kamatozik... Ez kétségtelen.

A vízimalom látképe a diszeli templomtoronyból, háttérben a Csobánc

MP: – Tulajdonképpen így találkoztunk mi is, művészettörténeti tanulmányaim kapcsán a Szőke Anikó által szervezett „muzeológia” órán, amely itt zajlott nálatok.

VÁ: – És én ezért hálás vagyok Szőke Anikónak! De itt voltatok vagy tizennyolcan, és csak mi ketten ismerjük egymást azóta, illetve keressük egymás társaságát. Tehát tizennyolcad részben működik a dolog.

GyK: – És a többiek már mióta végeztek...

MP: – Igen, a többi már régen végzett.

VÁ: – Ez nagyon érdekes... tehát semmi sem haszontalan.

MP: – John Cage szokott idézni ars poetica gyanánt egy sort valamelyik kelet-indiai szútrából: „mindenki tudja, hogy a hasznos az hasznos; senki sem tudja, hogy a haszontalan szintén hasznos”.

VÁ: – Hát ez csodálatos!

MP: – Az akadémiák tehát, bármennyire haszontalanok, valójában hasznosak valahol, mert minden az alanyon múlik. Ha nem hagyja kioltani a személyiségét, csak azért, hogy becsípdhessék a fogaskerek közé – elfogadva a Világ trendjeit – még kamatozhat is belőle.

VÁ: – Igen, ez valóban így van.

MP: – Gondolom ugyanezzel a dilemmával küszködnek azok is, akik a katedra mögül kénytelenek szemlélni a világot... Persze nem mindenki, mert az arány ott sem lehet sokkal rózsásabb az egytizennyolcadnál... Talán, ha mester-tanítvány kapcsolatok kialakulására lehetőség nyílna ezeken a tömeggyetemeken... Bár a Kossuth-klubban, a *Liget* folyóirat által szervezett estek egyikén – ahol az egyetemek és az egyetemesség volt tértéken – a beszélgetést bevezető előadók egyike fejtette ki kerek-perec (a többiek sűrű bölөгatása közepette), hogy a mester-tanítvány kapcsolat az egyetem falai közt kifejezetten káros az oktatási rendszer „tisztaságára” nézve... Esküszöm, majdnem leestem a székről meglepetésemben! Egyszerűen nem kaptam levegőt!

VÁ: – Ezt így kijelentették?

GyK: – Azért csak akadnak kivételek is...

MP: – Hát igen... Zádor Anna, amikor – már mint nyugdíjas szemináriumvezető tanár – a szemeszter végén értékelte a társaság „teljesítményét”, azt mondta, hogy „higgyék el nekem, hogy semmiféle rang, kinevezés, hivatali előmenetel, státusz, különféle bizottságokban való dísz-résztétel, anyagi elismerés nem pótolhatja azt az örömet, és semmi sem adhat olyan belső tartást, mint amikor tisztességesen elvégzik a munkájukat. És ha ezt az érzést már ilyen fiatalon veszni hagyják, akkor mi lesz Önökkel később? Nem tudják, mit veszítenek!”

VÁ: – Teljesen igaza van, és azt gondolom, hogy pontosan ez az érzés élteti a Látványtárat is.

MP: – Akkor most tekintsünk el a világban uralkodó „trendektől” – az Első Magyar Látványtár Alapítvány tapolca-diszeli kiállítóháza átadásra kerül a nagyközönség számára még ebben az évezredben?

VÁ: – A távlati terveknek megfelelően újabb és újabb ingatlanokat kényszerültünk megvásárolni... Már régen tető alatt lehetne a kiállítóház, ha nem váltak volna szükségessé ezek az újabb területvételek. És sajnos, most megint több ilyen lépés – kifejezetten kényszerlépés – előtt állunk, hogy stabilan megvethessük a lábunkat Tapolca-Diszelen...

MP: – Ez lenne a távlati terv?

VÁ: – A távlati terv az, hogy ne albérlők, ne társbérlők, hanem saját ingatlannal rendelkező intézmény legyünk. Mert hiába van felbecsülhetetlen értékű anyag a birtokunkban, ha nincs egy saját ingatlanunk, ahol működhetünk. Ellenkező esetben örökös kunyerálásra vagyunk kárhoztatva, meg olyan függőségeknek kellene megfelelnünk, amelyek megfojtanak... El kell helyezni az anyagot, de hol? Kéricskélnem kell, hogy néhány

légköbméternyi helyet nyerjek, és azzal még mindig nincs vége, mert jön egy új és még újabb rendszer, egy új igazgató, egy új osztályvezető, és esetleg vele együtt engem is kirúgnak az utcára, és akkor megszűnik, elpárolog, szertefoszlik a látványtári idea...

MP: – Ez bizonyára így van, ahogy mondd, de az épületszerkezetek, amiket már beépítettünk a malomba, ronggyá áznak, ha legalább a tetőt nem készítjük el minél hamarabb!

VÁ: – Még ebben az évben sort kerítek rá!... Egyik este egy profi filmrendező barátomnak mutattam az általad készített makettet, és ő arra szeretett volna rábeszélni, hogy üvegtetővel fedjük.

MP: – Szép ötlet, de itt más a helyzet, mint például a Műcsarnokban, ahol vásott kölykök nem dobhatják be az üvegtetőt.

VÁ: – Ugyanakkor bevallom, hogy foglalkoztat a gondolat, de nem úgy, hogy erre az épületre tegyek üvegtetőt, hanem hogy egy üvegcsarnokot (!) építsek a malom mellé.

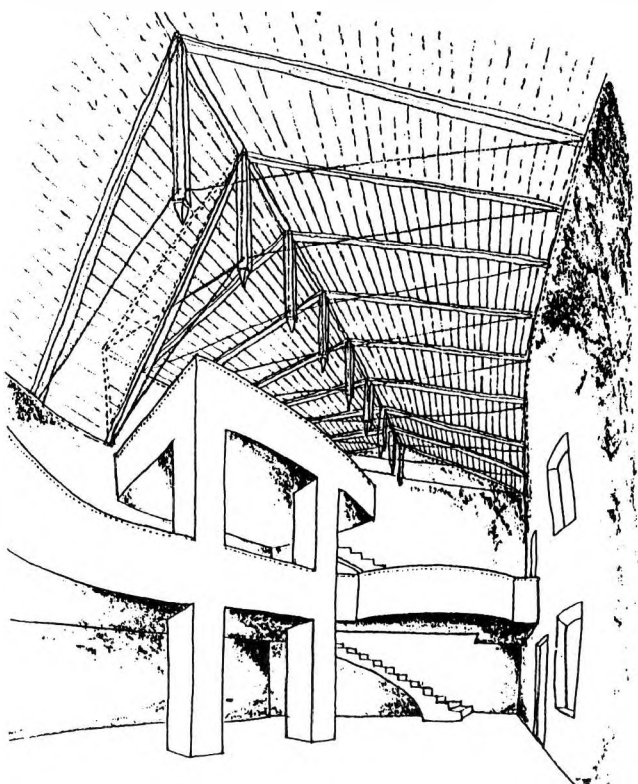
MP: – Hogyan?...

GyK: – Nem láttad az Újlak csoportnak a nyolcadik kerületi kiállítóhelyét? Egy volt térsztagyár. Pompás, öntöttvas oszlopos üvegcsarnok...

VÁ.: – Ott az üvegtető teljesen helyénvaló, ráadásul két réteg üveg van a tetőn, almennevezetszerűen... Arra gondoltam, ha ez lebontásra van ítélve – márpedig úgy tudjuk –, akkor igyekezni fogunk megszerezni látványtári célokra. És Tapolca-Diszelen felépítenénk újra. Így lenne egy zárt tetős kiállítóterünk – ez a vízimalom – és egy nyílt, illetve üvegtetős kiállítócsarnok, ami hasonlíthatatlan fényeket biztosíthat a kiállított tárgyaknak. De egészen más karakterű épületekről van szó. Erőszakoltnak érzem a malom üvegtetővel való befedését.

GyK: – A malombelső – ahogyan Péter megtervezte – számomra nagyon hasonlít a református templomok belső tisztaságához. Ez nem úgy modern, mint például a Guggenheim múzeum, ahol nyilvánvalóan üvegfedésre volt szükség...

MP: – Sose felejttem el, hogy amikor Ákossal nekiláttunk a tervezésnek és én elhoztam a műszaki egyetemről, a művészettörténet tanszék és a Képző- és Iparművészeti Főiskola könyvtáraiból az összes fellelhető irodalmat, ami a világ eddig megépített múzeumainak tervrajzait, műleírásait és fotódokumentációit tartalmazta, mennyire elképedtem, amikor Ákos csak a fejét ingatta és azt mond-

**Első Magyar Látványtár –
múzeum belső**

ta: – Hát azért ezeknél jobbat kell csinálnunk... Csak így, kijelentő módon.

– Na, de Ákos – mondtam – hát egyik sem tetszik?

– Hát jó, talán a Guggenheim... meg esetleg Scarpa néhány munkája.

– De Ákos, azt belátom, hogy a párizsi Pompidou nem oké, de a stuttgarti és a mönchengladbachi példa?

VÁ: – Ma is ez a véleményem. ...

*

VÁ: – Egyébként nagyon vonz engem, mint gyűjtemény-építő embert, az egyházi gyűjtemények generációkon, évszázadokon át történő egymásra rétegződése, egymásra hagyatkozó, nem feltétlenül tudatos „gyűjtőtevékenysége”. Mert ami volt, az megvan, és arra rakódik rá az új, és így tovább, az idők végezetéig. Így jöttek létre a nagy egyházi gyűjtemények, a Vatikán, az esztergomi Keresztény Múzeum stb., de mindegy, hogy melyik felekezetről beszélünk. Az egyházi gyűjtemények kialakulása számomra mint látványtáros számára vonzó perspektíva. Tehát nem szelektálni, nem rostálni, hanem egymásra rakódni... és ez egy fantasztikus képződményt hozhat létre, amiről majd az utókor mondja meg, hogy mi is volt valójában. És ezt a szisztémát nem szabad manipulálni, nem szabad befolyásolni alantas és aktuális hétköznapi szempontok szerint, hanem hagyni kell működni...

MP: – Tulajdonképpen így épültek annak idején a nagy középkori katedrálisok is, nemzedékeken át... Európa – de megkockáztathatom, hogy a világ – azóta sem tud felmutatni olyan szellemi-fizikai csúcsteljesítményt az architektúra és testvérművészei terén, mint a gótika... Talán Gaudi *Sagrada Família*-ja volt a legutolsó valamirevaló, ehhez fogható próbálkozás, a katalán nemzeti tradícióra alapozva.

VÁ: – Igen. És hangsúlyoznom kell, hogy a Látványtár anyagában olyan darabok is benne foglaltatnak – történelmi és vallásos olajnyomatok –, amik persze telivér giccsek... Ugyanakkor él már bennem egy kiállítás képe, amelyen szinte főszerepet bízok majd rájuk. A látványtári épület nyitó kiállítására gondolok. „Mindenkinek kenyér és rózsza” – ez a címe... Ezek a szavak egy 1954-ben készült pásztorfaragásos fiókos-tükrös szekrénykén olvashatók, ami tulajdonképpen egy borotválkozó-tükrös. Ez egy abszolút kései pásztormunka, az őskommunista időkből származó népi faragvány, ezzel a szöveggel: *mindenkinek kenyér és rózsza*. Lehet, hogy a fadaragónak az ideája volt, és semmi történelmi, kulturális háttere nincs.

MP: – Diszel felé menet meséltél erről nekem az autóban, még tavaly. Mint kiállítási címről is, és a kiállítás ötletéről is. Nekem az első reakcióm az volt – és ma is az –, hogy olyan ennek a szövegnek a hangulati sodrása, mintha legalábbis egy Petőfi-vers címe vagy valamelyik sora volna. De nem az, utánanéztam. Mindenesetre, megtestesít egy olyan ideát, amelyre kivétel nélkül akárki „vevő” lehet. Akárha egy valaha volt május elsejei felvonulási transzparensről olvasnánk a feliratát, mint egy jelszót. Ettől van ilyen elképesztő ereje ennek a sornak és magának a műtárgynak is, ami – valljuk be – egy kifejezetten „csúnya” darab. A mű maga egy használati tárgy, tulajdonképpen egy telivér szocreál naiv kegytárgyként is értelmezhető. Tehát az Első Magyar Látványtár diszeli bemutatkozása a „jól ismert” szocreál didaktika szintjéről fogja „tovább csiszolgatni” a mai magyar vizuális kultúrát.

VÁ: – A kenyér a realitás, a rózsza pedig az idealizmus, a szerelem, meg minden, ami földöntúli. De a kommunizmus nem tűrte az idealizmust, nem tűrte ezt a szférát.

MP: – Illetve a rózsát a géppisztollyal helyettesítette...

VÁ: – Tényleg nem akarok misztifikálni, de ehhez a darabhoz az utcán jutottunk hozzá... Szó szerint lestoppolt, megállított bennünket valaki – éppen mentünk le a birtokra – elővette a csomagtartóból, azt mondja, ennyi ezer forint. Kell? Erre mondom, hogy kell. És mindjárt Diszelbe menet meg is fogamzott bennem az ötlet, hogy a Látványtár diszeli kiállítóházát ennek az ideának, ennek a tárgyiasult ideának a szellemében megrendezett kiállítással fogjuk a nagyközönség számára megnyitni. Hat-nyolc éve, hogy hozzájutot-

tunk, azóta érlelődik ez a gondolat, egyre gazdagodik a kiállítás koncepciója, jöllehet, egyre magányosabbnak érzem magam a társaságban mégis... Mindenképpen összerakom a bennem bontakozó „képet”, annyira gyökeret vert bennem ez az idea. Ehhez a kiállításához az anyag nagy része már a kezemben van.

MP: – Szóval már csak a kiállítóház befejezése hiányzik hozzá?

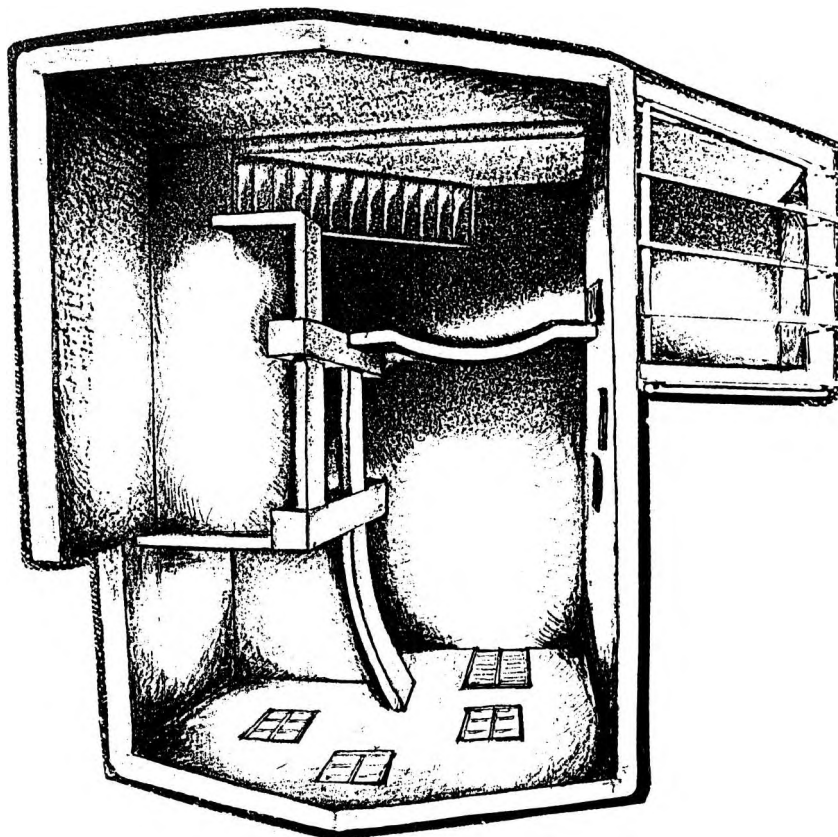
VÁ: – Igen, de már nem sokáig... És a kiállítás legalább két évig látható lesz... Nem akarok idényjellegű bemutatókat. Attól mi még Budapesten és másutt akárhány kiállítást rendezhetünk évente. Diszel nem olyan nagy forgalmú hely, hogy hamar „előregedne” egy kiállítás. Ott negyven-ötven kilométeres körzetben megnézheti az összes diák, nyáron megnézheti az átvonuló turista-társaság, a következő évben pedig nyilván nem ugyanazok jönnek... És télen is nyitva tartana. Micsoda irrealitás, amikor százmilliárdok fekszenek a Balaton-parti épületekben, mindez csak két-három hónapra egzisztál? Jégpályákat lehetne nyitni, téli-tavaszi-őszi programokat lehetne szervezni...

GyK: – Jókaiék idejében színház volt Füreden télen is!

MP: – Ákos, ezt a kiállítást legkésőbb 1996-ra, a millecenáriumba meg kellene nyitni, *a Látványtár diszeli kiállítóházának elkészültét is megünnepeelve*. Ha sikerül, az egy csoda lesz!

GyK: – S talán ebben rejlik a Látványtár továbbvitelének kulcsa is...

VÁ: – Én vonzom a csodákat. A csoda hozzám nagyon közel álló műfaj...

A kiállító
ház
belsője
felülről

Apám Magyarországon.

Apám Magyarországon Keresztül Utaztában Szerzett Versei.

III.

*Sápadt emberek gyülekeznek
egy gyülekezésre kijelölt
helyen. Majd szórakozni
mennek, ki ide, ki oda.
A háziasszony nem nézi jó
szemmel a vendégek közé
tolakodó macskát. Valaki ellopja
a kazánház kulcsát, eltéved
a folyosóknál, éhenhal.*

VIII.

*Az égre nézek. Belenézek a rohadt
égbe, a kéksége kétségtelenül csak
beszéd, bele az egembe, aztán kijövök
belőle, és üvöltök a lakatlan terepben.
Semmi sem fogja át az üldözött
utazót, se ölelés, se üdvözlő csók.*

XXXI.

*Az, aki az utolsó hívását
bonyolítja egy távoli helyre, és
azon izgul, hogy ne beszéljen
mással, mert ebben nem ismerhet
tréfát, úgy szereti önt, mint
a szentek a munkájukat végzik.*

XL.

*Becsukta a szemét,
nincs bejárat itt.
Majd csak teszek már
valamit, rokona talán
szolidáris lesz. Ő egy
gyönyörű nő, az ön oldalán
azonban senki sem lehet
alternatíva.*

*Ön birtokolja a vallomásos
költők táráát, én hibbantán
még bekerülhettem, ön
mulatja magát, és lehajtja
a fejét, és üdvözölni sem
hajlandó: szemöldöke vet meg.*

*El kell hogy hagyjam magam –
hátramaradok. Kiveszek egy szobát.*

XLIII.

*Amíg világos van, bátran cselekszem.
Bejövök a képbe, mint hölgyem oldalán
vitézlő, megyek, vagy egy helyen
maradok, érzem nem kevés izmomat,
rám szakadhatnak a gerendák, tényleg
nem ijedek meg, erről van szó.
Ám ha már sötét van, nem remélem,
hogy vidéki metropoliszomba visszatérek,
könnyű lábakkal menekülnék
az én egyetlen hölgyemhez.*

A FÖLVILÁGOSULT ODÜSSZEUSZ

Max Horkheimer és Theodor W. Adorno *Dialektik der Aufklärung* című művük 1. Exkurzusának az „Odüsszeusz, avagy mítosz és felvilágosodás” címet adták (*A felvilágosodás dialektikája*. Budapest. Gondolat-Atlantisz, az exkurzust fordította Vörös T. Károly-idezeteink e kötetből valók.) Az „exkurzus” „kitérőt”, „kirándulást” jelent, ilyen kitérőt tesz általában a tudomány embere, miután kifejtett egy elméletet, részletesen megvizsgált egy problémát vagy problémaegyüttest. Az exkurzus során hasznosítja megfigyeléseit, vagy konkrét anyagon bemutatva utólag is igazolja, megerősíti princípiumainak és módszereinek létjogosultságát. Horkheimer és Adorno nem így jár el. Az 1. exkurzus rögtön „A felvilágosodás fogalma” fejezet után következik, sőt részben már beleágyazódik ebbe a részbe, amennyiben a mítoszról általában, a görög istenekről és Odüsszeuszról már itt is hosszú passzusok szólnak.

Mégis, mi az a központi gondolat, amelynek továbbfűzésére az exkurzusokban kísérletet tesznek? A felvilágosodás az előrehaladó gondolkodás, ami a természet fölötti uralomra tör. Kikristályosodott, ami a természet fölötti uralomra tör. Kikristályosodott formája a nyugati technikai civilizáció, jegyei pedig: matematikai kiszámíthatóság, diszkurzív gondolkodás, a fennálló tények fetisizmus, rendszerjelleg, distancia tárgyától, alkalmazhatóság, manipuláció. A felvilágosodás eredményei: uralom a természet felett, szabadság, a felvilágosodás dialektikája pedig: a szóban forgó uralom és szabadság önmaga ellentétébe csap át, ami az egyén nyomorúságához és szolgaságához vezet. Az előrehaladó felvilágosodás új barbárságba, a fasiszmusba torkollik.

Úgy tűnik, „szabadság”, „természetközelség”, illetve „uralom”, „társadalmi munkamegosztás”, „hierarchia”, „előrehaladó gondolkodás” horkheimeri-adornói oppozíciója egyedül abból a szempontból termékeny, hogy rámutat, a társadalmon belüli változások mozgatórugói egyszerre gazdasági és szellemi természetűek. Ettől eltekintve nincs sok heurisztikus értéke a könyv elemzéseinek. Az emberiség történetének az írásbeliség megjelenésétől számított története alapján véve homogén és a „felvilágosodás” fogalma alá sorolható. „Mítosz”, „felvilágosodás” és „fasiszmus” jószerivel egy kalap alá kerül. A *Dialektik der Aufklärung* feltételez egy antropológiát és társadalomutópiát, amelynek nyomait azonban még az utópia szintjén is alig találjuk a könyvben. Fogalmak tisztázása helyett fogalmak összemosásával találkozunk. Az értekezés egészét a retorikai invectiva műfajának reprezentatív darabjaként tarthatjuk számon. Invectiva elsősorban azért, mert szándékoltan egyoldalú kritikával illeti az európai történelem egészét, s provokatívan gyakorlati állásfoglalásra késztet. Ezzel összhangban nem is kíván alkalmazkodni az európai tudományok bevett normáihoz, amint azt az *Előszó* is hangsúlyozza: „A felvilágosodás szakadatlan önpusztítása, melyet a hajlíthatatlan fasiszták képmutatónan magasztalnak, a humanitás simulékony szakértői pedig naivan végrehajtanak, arra kényszeríti a gondolkodást, hogy a legcsekélyebb bizalmat is megvonja a korszellem szokásaitól és irányzataitól. Ha egyszer a nyilvánosság olyan állapotba jutott, amelyben a gondolat elkerülhetetlenül áruvá, a nyelv pedig annak reklámozásává válik, akkor az ilyen depraváció nyomába eredő kísérletnek tilos az érvényes nyelvi és gondolati normákat követnie, nehogy azok világtörténelmi konzekvenciái őt magát is teljesen megghiúsítsák.” (11-12. o.) Az bizonyos, Horkheimer és Adorno nem kíván reklámozni semmit és

senkit, a több tucatnyi citált szerző és mű szinte mindig metsző kritika céltáblája. E kritika létjogosultsága persze igen kérdéses – talán elég arra utalni, hogy a szerzők álláspontja szerint a modern matematika egy szinten áll az egyenlet eredményének megadásával (vö.: 42. o.), vagy hogy Kant Hollywood előlegezője (vö.: 106. o.). Az a bizonyos „korszellem” esetleg nem csupán árujellegű gondolati eredményekkel dicsekedhet, s a szerzők által gyakran használt fogalmak, mint „szubjektum-objektum”, „természet-társadalom”, „elidegenedés-szabadság” s hasonló, nem mindig mutatják a beígért nyelvi-fogalmi szakítást a tradícióval. Új módszerek, megközelítések és fogalmak bevezetése nagyon is jogosult a filozófiában, illetve a tudományokban, de az interszubjektivitás lehetőségét fel kellene kínálniuk. E tekintetben a szerzőpáros nem sok fogódzót nyújt olvasójának, feltehetőleg inkább mozgósítani akarnak, semmint megérteni.

Ha a sorosan vett témánkhöz, az 1. exkurzushoz, az „Odüsszeusz avagy mítosz és felvilágosodás” című fejezethez illetve annak előzményeihez fordulunk, annak vezérgondolatát a következőképp foglalhatjuk össze: a felvilágosodás mint előrehaladó gondolkodás célja, hogy megszabadítsa az embereket a tudatlanságtól. E tudatlanság körébe tartozik többek között a mítosz antropomorfizmusa. A felvilágosodásnak áldozatul eső mítoszok azonban már maguk is annak saját termékei voltak. A felvilágosodás jegyei; „tudósítás”, „megnevezés”, „magyarázat”, „tanítás”, „rendszer”, megtalálhatóak a mítoszokban. A mítoszok nagyon hamar tanítássá merevedtek, a rítus teoretikus eleme, a befolyásolni kívánt folyamatok elképzelése, elgondolása önállósul a cselekvéstől és a népek legkorábbi eposzaiba csapódik le. A tragédiaírók által készen talált mítoszok már a „fegyelem” illetve „hatalom” jegyében állnak (24. o.). A „sors”, „törvényszerűség”, „ismétlődés” a mítoszoknak ugyanúgy elve, mint a felvilágosodásé, társadalmi kényszert jelent ez az egyén fölött. A mítosz világa, különösképpen az olümposzi világ, a tagolt rend uralmát jelenti a korábbi népi – vallásos mitikus hit, illetve a még korábbi, szubjektum-objektum szorosabb egységét reprezentáló animisztikus, mimésziszen, utánzáson alapuló varázslat fölött. Csírájában azonban már ez utóbbi is tartalmazza a szétválás lehetőségét, amennyiben élőt és élettelen, természeti dolgokat s a bennük lakozó istenit megkülönböztetik, a varázslók külön céhet alkotnak, és létezik munkamegosztás. „Hogy mi volt azelőtt, az a múlt kódéba vész” – mondja Horkheimer-Adorno (38. o.), jöllehet könyvük logikája szerint ez valamiféle természetes állapota lehetett az emberiségnek. Hozzátehetjük, a múlt köde erősen beburkolja az animisztikus varázsló tevékenységét is, Horkheimer-Adorno azonban a varázsló lelkébe vél látni, pl. „A természet megkettőzése látszatra és lényegre, hatásra és erőre, ami lehetővé tette mind a mítoszt, mind a tudományt, az ember félelméből származik, amelynek kifejezése egyszersmind magyarázattá is lesz. Nem a lelket helyezik a természetbe, ahogy a pszichologizmus el akarja hitetni; Mana, a mozgató szellem nem projekció, hanem a természet reális hatalmi fölényének visszhangja a vadak gyöngye lelkében.” (32. o.). Ez talán nem pszichologizmus? És nem anakronizmus, amelynek bűnében mellesleg néhány lappal korábban (27. o.) Freud elmarasztaltatik?

Horkheimer-Adorno szerint „egyetlen mű sem tanúskodik ékesszólóbban felvilágosodás és mítosz összefonódottságáról, mint Homérosz eposza, az európai civilizáció alapszövege” (66. o.). A felvilágosodott Odüsszeusz veszélyes kalandok során megy keresztül. Életének megőrzése (önfenntartás) a csel segítségével történik. A csel, a ravaszság egyszerre megalázkodás és természetből való elidegenedés. Megalázkodás annyiban, amennyiben Odüsszeusz el kell titkolnia önmagát, erőt kell vennie magán, elidegenedés annyiban, amennyiben a nála hatalmasabb természeti erők, mitikus alakok fölött kerülőúton diadalmaskodik. Odüsszeusz a nála gyöngébb emberek fölött az önfenntartástól elkülönült sportos-szórakozó módon győzedelmeskedik (77. o.). „Odüsszeusz magatartása az alkalmi cserét folytató emberére emlékeztet... Vállalkozásainak kalandos

eleme gazdaságilag nem más, mint rációjának irracionális oldala a még uralkodó hagyományos gazdasági formával szemben... Az egyedül boldoguló, ravasz ember már homo oeconomicus... az Odüsszeia már egy robinzonád.” (82. o.) A sommás megállapításokat fantáziadús szöveginterpretációk egészítik ki. A szirének mellett elhajózó Odüsszeusz korlátozza önmagát (árbochoz kötötteti), ugyanakkor társait munkára (evezésre) kényszeríti, uralkodik fölöttük, s fülükbe viaszt töm, megfosztva őket a szórakozástól: „A menekülésnek csak két útja van. Az egyiket a társainak írja elő: viasszal tömi be a fülüket, s teljes erőből evezniük kell. Aki életben akar maradni, annak nem szabad a megismételhetetlennek a csábítására hallgatnia; erre pedig csak úgy képes, ha azt nem hallhatja meg. Erről pedig gondoskodott a társadalom. A dolgozóknak frissen és koncentráltan előre kell vetniük tekintetüket, mellőzve, ami mellett elhaladnak. A kikapcsolódásra hajtó ösztönt összeszorított állkapoccsal pótlólagos erőfeszítéssé kell szublimálniuk. Így válnak gyakorlatiassá. – A másik lehetőséget maga Odüsszeusz választja, az uraság, aki a többieket a maga számára dolgoztatja. Odüsszeusz meghallgatja az éneket, ám tehetetlenül az árbochoz kötözve; s minél nagyobb a csábítás, annál erősebben kötötteti magát, mint ahogy később maguk a polgárok is annál nyakasabban tagadták meg a boldogságot, minél elérhetőbb lett az számukra saját hatalmuk növekedése folytán. Amit Odüsszeusz hallott, az következmények nélkül marad számára... a... társak csak az ének veszélyeiről tudnak, de nem a szépségéről... Az elnyomó életét a sajátjukkal együtt reprodukálják.” (52-53. o.)

A másik példa Polüphemosz. Megtudjuk róla és társairól, hogy társadalmuk „már egy patriarchális nemzetségi társadalom, amely a fizikailag gyöngébbek elnyomásán alapul, de még nem a szilárd magántulajdon mércéje és hierarchiája szerint szerveződik” (86. o.), hogy „elismeri a szolidáris rendszer hatalmát, de valahogy úgy, ahogy a hűbérúr ismeri el a polgári gazdaság hatalmát, s eközben hallgatólagosan előkelőbbnek érzi magát...” (87. o.), s azt is, hogy kérdéses marad, vajon valóban olyan álnokul beszél-e, mint a történetekről beszámoló Odüsszeusz állítja: „Az ittas Küklopsz hengegve és elragadtatottan vendégajándékot ígér Odüsszeusznak, s csak aztán, hogy Odüsszeusz Senkise néven mutatkozik be, támad az a gonosz ötlete, hogy vendégajándékként a vezetőt eszi meg utoljára.” (88. o.) A Küklopsz szinte megdicsőül: „A törvény nélkül élő Polüphemosz azonban nem egyszerűen az a gonosztevő, akivé a civilizáció tabui teszük ... ostobasága, bárbar durvaságnak lényege ... a jobbat képviseli, míg csak el nem pusztítja az, aki feltehetőleg jobbat tud. Odüsszeusz megszerzi a Küklopsz bizalmát, s ezzel alkalmazkodik annak az emberhúsról vonatkozó zsákmányolási jogához.” (87-88. o.). Eszerint feltehetőleg Odüsszeusz ravasz bemutatkozása nélkül „nem támad ez a gonosz ötlete”, hanem nemes egyszerűséggel nem-utolsóként valamely társával egybefogva vágta volna földhöz, mint valami kutyakölyköt Odüsszeuszt, s agyveleje kiömölve falta volna fel (vö.: *Odüsszeia*. IX. 289-291).

Homérosz eposzainak különböző, egyaránt létjogosult megközelítése lehetséges. Az első fajta a tudományos, amelynek természetesen a diszciplínának megfelelően számos formája létezik; filológiai (pl. az orális költészet mibenlétének problematikája), vallástörténeti stb. A második fajta saját tradíciójának legalapvetőbb fundamentumát látja Homéroszban. A hellének számára ő a görögök tanítója, aki a világ egészéről nyújt tanítást, tehát akár filozófiai elméletek is kiolvashatók belőle. Ide sorolható az antik filozófiai-allegorizáló Homérosz-interpretáció, Rhégióni Theagenész, Sztrabón, Kornutosz vagy Porphüriosz. Ismét más típusokba tartoznak a filozófiai (történetfilozófiai, művészetfilozófiai, antropológiai), a szubjektív élményszerű vagy gyakorlati költői mintát kereső megközelítések.

Horkheimer-Adorno megközelítésmódja azért problematikus, mert a tudományos és praxisfilozófiai szempontok a lehető legszerencsétlenebb módon keverednek könyvük-

ben, s ugyanakkor intenzív elmélyedés nyomait sem találjuk. A lábjegyzetekben sűrűn történik hivatkozás tudományos művekre, pl. O. Kern, E. Durkheim, G. Murray, Wilamowitz-Möllendorff munkáira. Ezek a lábjegyzetek azonban a főszöveg szempontjából gyakran irrelevánsak. Jó példa erre a 73. oldal 10. jegyzete. Horkheimer-Adorno szerint Wilamowitz „éles ellentétet” állít fel *nus* és *logos* között, és „a mítosz kései fogalmát hiposztazálja. A szerzőpáros nem minden személyeskedés nélkül megrója az eddigiek egyik legnagyobb ókortudósát amiatt, hogy „konok szakmai gőgje megakadályozta abban, hogy meglássa mítosz, vallás és felvilágosodás dialektikáját.” Másutt „autoriter filológusnak” nevezik, akinek „írásai a barbárság és a kultúra német összefonódásának leg-
 behatóbb dokumentumai közé tartoznak.” (101. o.) Visszatérve a 73. oldal 10. lábjegyzetére megjegyzendő, hogy természetesen mítosz és *nus* ellentétéről van szó, a német szövegbe feltehetően sajtóhiba csúszott, amit viszont Horkheimer-Adorno Wilamowitz fel-fogásaként aposztrofál, alig emlékeztet a *Der Glaube der Hellenen* idézett szövegére (I. 5. o.). A szerzőpáros azt a látszatot kelti, mintha tudományos szempontból is korrekt elemzést nyújtana és teoretikus értelemben vitapartnere lehetne az idézett szerzőknek. Hogy ez csak látszat, ennek igazolásául röviden a következőkre utalhatunk:

1. A homéroszi mitológiai anyag nem jelent rendszert a rögzített tanítás értelmében. A mitológiai anyag nagy része továbbformálható. A rendszerezés és tanítás mozzanata inkább Hésziodoszhoz kapcsolható.

2. A „csel” nem feltétlenül jelenti a fölvilágosult individuumnak a mitikus erők pusztító hatásának kikerülésére szolgáló technikáját, a „csel” általában véve a mítoszok atomi összetevője (pl. Gaia és a csavaroseszű Kronosz csele).

3. Horkheimer-Adorno szerint „a mitológia a fennálló lényegét, a sorsot, a világ uralmát igazságként tükrözte vissza a maga alakjaiban, és lemondott a reményről.” (45. o.) Eltekintve attól, hogy ez a gondolat az érhetetlenség határát súrolja, megjegyezhetjük, hogy a misztériumvallások, amelyek mitológiai anyagba ágyazódtak, nyújtottak reményt (pl. az eleusziszi misztériumok), s nem csupán „rituális visszaemlékezéssel próbálták csillapítani” a Perszephoné halála, azaz a „természet halála »fölött érzett«” irtózást” (45. o.).

4. Odüsszeusz célja nem egyszerűen önreprodukció az életben maradás értelmében, elvégre haza kíván térni Ithakába, „otthona fölszaladó füstjét bár, látni akarja...” (I. 58-59. o.).

5. Odüsszeusz az emberekkel szemben nem mindig sportos, „gyakorlati gondoktól mentes” (77. o.) eleganciájával juttatja érvényre fölényét. A kérők túlerejével szemben cselre, társak segítségére és minden ereje összpontosítására van szüksége. A „csel” és a ravaszság tehát újra csak nem kizárólag a mitikus erők és a fölvilágosult Odüsszeusz viszonylatában jelenik meg. A bosszún kívül a cél ismét csak nem az életben maradás, hanem a trón visszaszerzése.

6. Odüsszeusz aligha nevezhető „homo oeconomicusnak”, kalandjainak aligha van „gazdasági eleme”, a fortiori nem „alkalmi cserét folytató emberre emlékeztet” (82. o.). Odüsszeusz mindenekelőtt hős, és a hős nem egyenértékben gondolkozik. Odüsszeuszt a phaiákok földjén a következőképp heccelik: „Hát idegen, sose mérhetlek versenyre kiváló / férfiúhoz, versenyre, mi van sokféle a földön, / inkább sokpadu bárkával siető utazóhoz, / bárkások vezetőjéhez, ki csupán haszonért jár, / és rakományra ügyel, csak az árút tartja eszében, / meg rablott vagyonát...” (VIII. 159-164). A hős Odüsszeusz mérhetetlen haragra gerjed, hogy kereskedőhöz hasonlították.

7. A Polüphemosz-epizód kapcsán Horkheimer-Adorno arról beszél, hogy „a későbbi időkben az ostobát és az idegent nem különböztették meg olyan lelkiismeretesen” (87. o.) A „xenosz” azonban „vendégbarátot” is jelent. Interpretációjukban ez az elem teljesen elsikkad, jöllehet a történet lényege épp ez: Odüsszeusz a vendégbarátság etikettjére

hivatkozik, ezt Polüphemosz semmisnek tekinti, s gúnyosan azt tekinti vendégajándéknak, hogy utoljára falja fel Odüsszeuszt, teljesen függetlenül attól, hogy mi a neve. Olyan részletmotívumok esetében, mint Polüphemosz „álnok” megnyilatkozása, teljességgel jogosulatlan olyasmit föltenni, hogy az nem is egészen úgy történt, ahogy azt a történetekről beszámoló Odüsszeusz állítja, hanem valójában Polüphemosz Odüsszeusz „Senkise” néven történő bemutatkozásán dühödött fel. Ilyen alapon újra lehetne írni az *Odüsszeiát*. Horkheimer-Adorno valójában ezt teszi, de ehhez Homérosz nem több pusztá ürügynél.

Tudományos és filozófiai szempontok keveredése adott műben nem feltétlenül baj. Klasszikus példa erre Nietzsche Tragédia-könyve, amely a maga korában nagy felháborodást keltett a filológusok között, de megtermékenyítette magát az ókortudományt, nem kis részben azért, mert Nietzsche-nek volt köze a görögséghez. Ilyesmi azonban nem várható Horkheimer-Adorno könyve kapcsán.

Az 1. exkurzus nem sorolható a Homérosz-megközelítések második csoportjához, a tradícióval való azonosságot vállaló allegorikus interpretációhoz sem. Horkheimer-Adorno a homéroszi szöveget forrásként használja, olyan szöveg mögötti jelentést keres, aminek Homérosz nincs tudatában, ezzel saját és részben a modern hermeneutikai irányzat fogalmaival élve „leigázza” és „uralma alá hajtja” a szöveget. Egyáltalán nem kíván azonosulni az eposzköltővel vagy Odüsszeusszal, a szeszpáros interpretációja inkább egy történet-társadalomfilozófiai, antropológiai értelmezés. Történetfilozófiai koncepcióként a felvilágosodás dialektikája meglehetősen szegényes, artikulálatlan konstrukció más történetfilozófiai elgondolásokkal szemben, még a marxista formációelméleti megközelítéssel szemben is, amelynek megvan a maga Homérosza. Az artikulálatlan konstrukciónak ugyan megvan az az „előnye”, hogy jószerivel mindenre alkalmazható, ez az előny azonban illuzórikus. Az 1. exkurzus műfaját tekintve a felvilágosodás dialektikája egyik illusztrációjának tekinthető. Illusztráció, mert ez a dialektika a szerzők szerint az emberiség egész történetét jellemző mozzanat, tehát semmilyen tematikus vagy koncepcionális affinitás nem indokolja azt, hogy miért épp Homérosz kapcsán kell részletezve kibontani a felvilágosodás korai dialektikáját. Az illusztratív megközelítés egyben külsődleges megközelítés, ezért *A felvilágosodás dialektikájának* 1. exkurzusa soha nem lesz fontos annak számára, akit a homéroszi eposzok vagy a homéroszi világ érdekel.

A Homérosz-fejezet Horkheimer-Adorno könyvében tehát nem tekinthető tudománynak, nem tekinthető egzisztenciális okok folytán a tradícióval való azonosulást kifejező allegorikus magyarázatnak, de mint történet- és társadalomfilozófiai megközelítés is külsődlegesen illusztratív.

Ha rákérdezünk, hogy akkor igazából micsoda, akkor a választ csak a mű egésze és keletkezésének történeti kontextusa adja meg. A fasizmus uralomra kerülése, ennek egyáltalán a lehetősége fölötti kétségbeesés produktuma. A majd három évezredes, alapjában véve kontinuos európai történelem utolsó állomása egy minden barbárságot fölülmuló holocaust borzalma. Ez pedig tény. A fájdalom és a kétségbeesés számára ez az egész nyugati civilizáció értelmetlenségévé válik. Az elkeseredettség egy osztályalapon álló anarchisztikus-voluntarisztikus invectivában fakad ki, amelyet nem szabad teotetikus tartalmúnak tekintenünk, legfeljebb egy artikulálatlan kiáltásnak, amely kiáltás formájául Horkheimer és Adorno a lehető legrosszabbat választotta.

A LÍRA IDEJÉN „INNEN” ÉS „TÚL”

Rakovszky Zsuzsa: *Hangok*

I. „Innen”

Hétköznapijaink alapvető tapasztalata, hogy valamely számunkra fontos dolog, tárgy vagy személy (esetleg „lelkünk egy aprócska szilánkja”) máról holnapra eltűnik. Volt, nincs. Jól tudjuk, mindennek megvan a maga oka, így veszteségeink megmagyarázhatók, elfogadásuk – kényszer, a tovább-élés feltétele. Mindennek során egy olyan hasznosítható időtapasztalatra, mondhatni praxisra teszünk szert, amely múlt-jelen-(jövő) folytonosságában – veszteségeink lajstromát eme időbeli tengelyen arányosan elrendezve – a magától értetődőség „Maja-fátylát” borítja csalódásokkal terhelt úgynevezett érettségünkre, tehát mindarra, amire – egyébként joggal – mindnyájan (én is) büszkéek lehetünk. De mi van akkor, ha valaki – ki tudja, mi okból? – rákérdez erre a folyamatra? Kérdésének íve a látszólag megbonthatatlanak feszül, minek folytán az idő kettéhasad, vagyis – akár egy jól irányzott kardcsapás nyomán – a múlt jobbra, a jelen balra hullik. A kérdező pedig lázas lelkesültséggel, valamint konok fegyelemmel munkához lát: önfeledten rakosgatja idő-szilánkjait, emlékeit, és végül – csodák csodája! – párhuzamosan építkező, egymásnak megfelelő, kétpólusú *rendszer*t hoz létre, amely felfüggeszti úgynevezett nem hétköznapi időtapasztalatunkat, és ezt esetenként költészetnek is nevezzük. Rakovszky Zsuzsa válogatott és új verseit tartalmazó kötetében is egy ilyen rákérdezés tanúi lehetünk, ugyanis költészetének egyik legfontosabb aspektusa az *idő*, illetve a lírai én időtapasztalatokhoz rendelhető értékvonzatai, önértelmez(őd)ése és világának folytonos relativizál(ód)ása. Valamint mindennek látványos eredménye: a szerző pályáján fellelhető formák *konzekvens* együttfejlődése az egyre rétegzettebbé, elmélyültebbé váló idő-tapasztalásokkal, a verseit létrehívó élményekkel. Ugyanis Rakovszky költeményei mögött egy hagyományos lírai szituáció rejlik: a költőt művei megformálására saját élményei – nem pedig a szövegben foglaltság előzetes struktúrájának általánosabb szabályai – ösztökélik.

„Birtokba venni miért kívánjam / e meddő és sötét időt? ...” – Rakovszky Zsuzsa *Jóslatok és háttáridők* című első kötetének *December* című verse kezdődik a fenti kérdéssel, ami egy hagyományos, a múlt és a jelen feszültségében megnyíló lírai mozgástérre utal. Az első ciklus verseiben a *múlt* a tradicionális értékek, s így a költészet tradicionálisabb rétegeinek hordozójává válik („...E szétfolyó időt, amely sem / vágját a szívnek, sem örömet az elmének, sem elragadtatását a léleknek nem ismeri? ...”; „Komor boldogság, aszkézis, mely szerelem: / csak a reménytelen őrzi magát.”), ami persze – a jelen horizontjából, vagyis a költői megszólalás pozíciójából tekintve – csakis *negatíve* (hasító hiányként) lehet jelen. Éppen emiatt a szerző műveinek szuggesztív ereje – *pozitíve* – a *tagadás és búcsúzás gyönyörű képeiben* nyilvánul meg, így például a *lemondás és leépítés gazdagságában*: „... Minek, ha égre vagy / kódós jövőbe fordul, a szem? / Minek a tűz, a láz, minek a sápadt / megszállottság, a tövis vagy a lángok? / Minek a végső szerelem? ...” (Többé már...) – Mint az idézetből is kiderül, Rakovszky versei olykor meglehetősen *emócióval* töltöttek, ami a formában és az alakzatokban, így például a költői kérdések sorjázásában, vagy a dikció tépettségében, ziláltságában mutatkozik meg. A lírai személyiség gyakran a „mintha”, „többé már” és ehhez hasonló formulák-

ban, bőséges hasonlatok segítségével, tehát a tradicionális költői látásmód és formakincs által nyer kifejtést.

Az értékmozzanatokkal bíró, múlthoz kötődő alanyi költészet jelenségei mellett a *jelen* értéktelen, tárgyyszerű közönye határozza meg Rakovszky verseinek másik gyűjtőpontját, például: „Üveglapra szórt fémtárgyak: égnek a tények. / Sosem a vélemények és remények...” (Szozopol); Nagyon jellemzően ilyen a *Házasságtöréseink* című vers közege is. Ezekben a szituációkban az egyébként érzelmes költői személyiség magát fájdalomtól kiszikkadt tárgyként kezeli („Magam fosztom meg díszeimtől magam.” – Nagyböjt) (noha egyik versében zuzmóvá szeretne „válni, vární”), olykor egy szintre kerülve a „belső tüzüktől sápadó szobrokkal”. (Ezen a ponton emlékezhetünk Nemes Nagy Ágnes „szobor-verseire”). Az általánosan elszenvedett értékvesztés azonban egy aktív (le)értékelő gesztust is takar, amely a *jelenkor*, a *külvilág* felé irányul: „... A rosszkedvű hatalom / hivatottságában maga sem hisz, / légből kapott intézkedéseit / máról holnapra visszavonja. A léggömb-eszmék helyett / jobb szeretnék valami súlyos és kerek / elfoglaltságot...” (Lejátszatlan lemez) (Rakovszky versei korrajzok is egyben, fiatalságának emlékei óhatatlanul felidézik a hetvenes évek Magyarországának atmoszféráját.) Az érzelmes személyiségnek pusztán egyetlen jelenbeli szólama marad: a *sírá*m, a múlt értékeinek megjelenítő el-síratása (*Sírá*m). A tagadás eme cizellált kompozíciós formájának gazdag irodalmi tradíciója van, így például az ószövegségi Jeremiás siralmi, vagy éppen Walter von der Vogelweide Ó *jaj, hogy eltűnt minden* című költeménye. A *Pillanatkép* című darab jelenre összpontosított látószöge (Augusztus Erkély Este hat / sötétedik Boldog vagyok / és nem vagyok...) is csak a szélesebb időtápasztalatban, a „bűnök és ellenbűnök hálózataiban” nyeri el átfogó jelentését. A lírai én lemondásban kibomló felületei a tőle jóval erősebb kényszer (időbeli kauzalitás) hatására rendeződnek, aminek egyik legnyitottabb fogalma, a lehetőség is csak korlátozott érvénnyel bírhat: „Csak épp, amelyik lehetővé, a döntést ugyanaz az önkény / teszi érvénytelenné is. Jobban szeretném / bizonytalan időre visszavonni magam...” (Csillárlehetőségek) Az első egység utolsó versében, az *Időtöredék*ben azonban egy mindvégig rejtőzködő hang – a személyes múlt emlékező szólama – is felerősödik: „... az emlék egy-egy év sajátos ízéről, érzelmi árnyalatáról / lokalizálható... Aztán sokáig / semmi...” A költeményt záró képben a kulcs fordulása után ajtó nyílik – nemcsak az értelmező előtt –, hanem a következő, *Tovább egy házzal* című ciklusra is: „... A ki tudja, mit / záró zárban elfordul a kulcs – / ki tudja, mi –, nyitom, kinyit.”

A kötet második nagyobb egységében a lírai én ugyanazon élményköreit követhetjük figyelemmel, ami a finoman megformált, dalszerű darabokban a legközvetlenebb, például: „Kihull nehéz, túlérlett boldogságom szívemből – nem ragaszkodom hozzá.” (Ezüstkor) Ilyen versek továbbá: *Dal, Változás, Avart égettek...*, *Este, Kifestő, Esik*. (Jóval szikárabb a látszólag dalszerű *Dél* című vers közege.) A ciklus darabjainak azonban van egy szembeötlő nívója: a szerző valamely szelíd-fájdalmas nyugvópontonról, a *megtalált lírai idő* – a személyes emlékek – birtokában rendezi költészetének tényeit, formáit, témáit – noha a már kifejtett összefüggésrendszeren, múlt és jelen kíméletlenül érvényesülő időrendjén belül: „...a tükrökhöz tűzött képeslapon / a tenyérynői Füredet: átlakom / emlékemmé: Ami szilárd volt, végleges volt, / kitöltött tér – ezentúl élőként élő testbe / épül és időbe...” (Tovább egy házzal); „...az úrron átível velünk, amint volt: / én téged és engem őrizve te, / egymás eleve emlékezete.” (Fényes kudarc); „...voltál, voltunk, semmit nem veszthetek el.” (Jég) A jelen dolgaiban, helyzeteiben, képeiben fellelhető múlt tárgya a szerelem, a gyerekkor vagy éppen a „múlt évi halott”, az anya. Az emlékezés mint aktív versformáló tényező és rejtett poétikai elv a múlthoz kötött értékek megőrzésének egy módja, ami leginkább a költemények képi szintjén érvényesül, így például a *Megnyitó* című versben. A jelen síkjáról tekintett, s ezáltal meghatározott múlt ugyanakkor számos ellentét, feszültség és paradoxális helyzet forrása, és így a múlt emlékező megjelenítésének szükségszerű jellemzője a bizonytalanság, az esendőség, a határozatlanság, az elmosódó vagy keménnyé élesedő kontúrok, például: „Bár még természetét a változásnak / nem, csak tényét sejtjük... s minden megoldás /

érezzük mi is / ideiglenes. (Részlet egy lehetséges verses regényből) Az időbeli kettősség mentén szétváló élménykör sajátosan polarizálja és szikáritja Rakovszky verseinek közegét, ami viszont a jelen horizontjának érték-viszonylagosító szerepét érvényesíti: „Párhuzamos megoldás-lehetőségek résén / kizöldellt évelő // kompromisszum... A »szenvetély jogáról« / beszélni...” (Vad éj, vad éj); „...Kie az oktan remény, s kie a tények / diktálta önmérséklet szólama...” (Részlet egy lehetséges verses regényből); „Ez a ragadozó – ez a szeretet? / Az érzés minden másra vak dagálya, / amely mellékalakká degradálja, / morális nyűggé, a többieket?” (A másik elv) A szerző világértelmezésének rejtett alapformái, szerkezetei, struktúrái vagy szikár (a jelenre összpontosító) leíró képekben, vagy a (múltra irányuló) emlékezés gazdagabb, színpompásabb képeiben jelennek meg, és e mozgástérben a líra hagyományosabb szerepköréhez, jelentőségéhez ragaszkodó Rakovszky érték- és jelentéviszonylagosító tapasztalatait is érvényes költészeti formákhoz tudja rendelni.

A ciklusban – az emlékezés formateremtő szerepén túl – felfedezhetünk egy előremutató verspárt, a (*Síráshoz* hasonló) *Nárcisztikus szonett* és *A németalföldi terem* címűeket, amelyek kettős beismerést hordoznak. Egyfelől a személyes jelenidőhöz köthető forma (*Nárcisztikus szonett*) lényegében önző tetszelgésnek bizonyul, ami Rakovszky költészetének nem lehet iránya. Azonban – másfelől – ugyanezen az alapon építkező, de már személytelenebb líra (*A németalföldi terem*) érvényesebb fejleménye lehet a szerző művészetének: „...Míntha azt mondaná: van, / azt mondja: volt. Oda-vissza hullámverése / fölött egy harmadik idő: az itt-se-én-se.” Rakovszky költészetének dilemmája tehát, hogy milyen időviszonylatokba helyezkedhet, és mik lehetnek ennek modalitás- és formabeli következményei. Másképpen: beszélhet-e a költő saját magáról? Van-e helye (és hol?) a verseiben? Ha nincs, akkor hogyan lehetne ott mégis valamely rafinált és hely(e)t(e) álló formai eljárás segítségével? A *Tovább egy házzal* című ciklusban a szerző egy hagyományosabb költői rendszeren belül a jelen horizontját az emlékezés segítségével kiszélesítette, ami a múlt képszerű megidézésében és az erre vonatkozó értékmentes jelen kettősségeiben, szikár problémakörökben, valamint az ennek megfelelő mondatstruktúrákban, a szándékosan bonyolított, ám mégis világosan átlátható, felfejthető gondolat- és mondatkonstrukciókban, a szándékosan esetleges, sőt bántó szóhasználatban nyert kötött formát. Lényegében tehát tovább öröklődött Rakovszky első kötetének problémája, melyben „egy értékszűrületből ködlenek föl / a múltak és színes értékeik”. Ugyanakkor felcsillan egy olyan út lehetősége is, amely például *A németalföldi terem*, a *Jane* összegez, a *Jég*, vagy a *Paszíánsz* című darabokban a szerző soron következő köteteinek a személyiséget tárgyiasítva megőrző mozzanatait előlegezi.

Rakovszky válogatott verseinek első két ciklusa a lírai személyiség közlésének hagyományosabb lehetőségrendszerén belül mozog: a múlt és jelen, az értékek és értékhány, a remények és szikár tények, a szabadság és kényszer fogalompárok parcellázta terepen a kötött formákban kibomló képek és alakzatok bősége érzékíti az egyszerre lemondó és vágyakozó alany helyzetét. Az első ciklus még erősen a jelen idő „hasító pillanata”, az értékhány, a tények és a kényszer pólusához közelít, inkább erről az oldalról vázolja fel a szerző verseinek világát. Azonban – bármennyire is találhatunk erre utaló jegyeket Rakovszky műveiben – erről a pontról nem nyílnak út a Nemes Nagy Ágnes-i líra „hermetizmusa” felé, mivel ez a pozícióválasztás csak a fentiekben érintett, jóval személyesebb kontextusban értelmezhető, és így a szerző csakis eme viszonyrendszeren belül mozdulhat el a személyiség ábrázolásának direktbb vagy éppen áttételesebb formáinak irányába. E lehetőség direktbb megvalósulását figyelhetjük meg a második versciklusban, ahol a lírai alany a megtalált lírai idő, az emlékezés segítségével a személyes múlt, az értékek, a remény és a szabadság felé közelít. Tehát míg Nemes Nagy Ágnes költészetében a „szüntelenül égető jelenben” a személyiség valamely tárgyba, „egy kőbe dobja magát”, noha makacsságának hőfoka hevíti az adott víziót, addig Rakovszky számára a múlt és az emlékezés válik a költői szubjektum megőrzésének és formabeli kifejezésének eszköze-

vé. És ez a tendencia – vagyis a személy tragikumának megőrzése és felmutatása – erősödik fel a szerző érintett verseiben, hogy majd egy alaposan előkészített fordulatot vegyen a jelen kötet harmadik, de leginkább negyedik ciklusában.

Egy látszólag természetlen megközelítés szerény tanulságai, avagy – Lawrence Sterne szavaival – rövid kitérés, amely egyben rátérés is: Vajon Rakovszky első két kötetének időtapasztalata nem vezethet-e versei világának sajátos egyidejűsítéséhez, a pusztá kronológia alapján szerveződő értékmentességhez, viszonylagossághoz, durván és eltúlozva: a nyelvi jelek hierarchia (jelentés) nélküli, pusztán geometriai sorjázásához, banalizálva: a szerző „halálához”? Mutathat-e ebbe az irányba Rakovszky költészete? Az időtapasztalatokra épülő értékmentesség azonban csak az egyik aspektusa ennek a művészetnek, amely az értéktelített múlt szólamával együtt értelmezendő, és így a kettős alapozottságú emlékezetstruktúra a hagyományos költészetet ellehetetlenítő, ám azt a személyiség múltbeli dimenziói révén mégis sajátosan felélesztő egységet eredményez. A jelen szenvtelen geometriája, jelrendszere („*A tényeket egyetlen hasító pillanat / vonatkozások hálójába vonja*”) a múlt értéktelített (tehát jelentéses) síkján nyer értelembővülést. Rakovszky verseiben az emlékezés, az emlékek időtapasztalata nem fogalmakban, hanem *képekben* manifesztálódik. A kötet első két ciklusának eszméje tehát *hagyományosan költői eszme*, amelyet nem fedhetünk le pusztán ismeretelméleti, nyelvelméleti, szemiológiai stb. kategóriákkal. A nyelvet analizáló érték/jentés viszonylagosító megközelítés nem tartozik Rakovszky verseinek interpretációs terébe, még véletlenül sem indulhatunk el ezen a nyomon. Hogy miért érvényesítettük mégis ezt a szembeállítást? Mert úgy tűnik, hogy valódi szembenállás: Rakovszky művészetének szembenállása az irodalomban és irodalomértelmezésben mindinkább tért nyerő fogalmi és spekulatív gondolkodás sémaival. Illetve – valójában, konkrétan és jelen esetben – még sincs szembenállás: ugyanis Rakovszky költészete autonóm irodalmi közeg, amelynek nincs szüksége eme mondvacsinált oppozícióra. Akinek erre esetleg szüksége lehet, az a versei értelmezője, a jelen irodalmi és irodalomelméleti csatározások közepette tájékozódó, azokról óhatatlanul is tudomással bíró olvasó, akinek el kell mondania: Rakovszky verseskötete olyan könyv, amely az olvasóhoz szól, tudniillik – ne tagadjuk, nincs értelme – *gyönyörű* verseket tartalmaz. A bizonyos megfontolásokból homályosnak, haszontalannak és tartalmatlannak bélyegezhető „gyönyörű” szót (jelet?) ne vitassuk el Rakovszky műveitől! Gyanítom, az olvasó ember (ne adj isten, irodalmár vagy kritikus) életében vannak olyan pillanatok, amikor kénytelen ilyen szavakkal kifejezni gondolatait. A látszólagos fogalomhasználati lazaság azonban *kényszer*: a kiemelkedő alkotásokkal való szembesülés kényszere, illetve annak konzekvenciája a nyelvhasználatban (interpretációban?).

II. „Túl”?

A kötet harmadik ciklusában (*Fehér-fekete*) az egyes szám első személyű, időnként bensőséges beszéd háttérbe szorul, hogy átadja helyét a „szem nézetének”, ami nem a „gyöngédség szelektív önkorlátozása”, hanem olyan képesség, amely a költemények formáinak és képeinek pontosságában és gazdagságában nyilvánul meg. Noha a szerző versei ugyanabban a konsztaellációban, múlt és jelen feszültségében szerveződnek, a személyiség ábrázolásának emlékezésben kibomló felületei a lírai tartalmak közlésének *áttételesebb módjaival* ötvöződnek. Fellelhető ez a változás a ciklus *témáiban*, így az öregség (*Gyerekkori öreg nők*) és a kor(szak) (*Decline and Fall*) ábrázolásában, valamint egyes tárgyak fókuszba állításában (*Áttetsző tárgyak*). De még inkább jellemző Rakovszky eme verseire a *használt formák és alakzatok bővülése*, például a *Mint* és a *Mintha* című versek hasonlóra épülő szerkezetében, a *Családragény* leíró közléseiben, és befejező, kimerevített képében, a látványból kivonható fénytörést és geometriát hangsúlyozó *Alkonyat* és *Szánkázás* (együtt: *Két történet*) című költeményekben, valamint a sejtel-

mes, az úgynevezett tárgyversek szikárságához közelítő *Béka* című darabban. Az „Új élet” című versben a múlt értékmozzanatai még feltételesen kapnak szerepet, ám a befejezés tétova kérdése képiségében, megformált voltában mégis valamely személyes emléken és vonatkozáson túli garanciát nyújt az értelmezőnek: „Valami, túl a tér // s idő minden cselén, amiről úgy lepattan, / mintha golyóálló üvegről... Sűrű, pont- / szerű záróány, elvásárolhatatlan // Félpénz, iránytű a sötét úton / végig, s tovább... Gombostű lágy iszapban... / Van? Nem tudom. Van? Tényleg nem tudom.”

Ezekben a költeményekben megőrződtek az előző ciklusok tapasztalatai, így például a Rakovszky-versekre oly jellemző időélmény („Mintha lenne egy köztes állapot, / amelyben éppen elnyújtózhatok. / Mintha egy helyiségből az időt / kiszivattyúznák, és se azelőtt, / se azután soha többé, csak a / fém és üveg és villany évszaka...” – (Mintha), de már a személyesség direkt szólama nélkül. Beletörődött volna hát a szerző valamibe, elfogadott volna egy olyan törvényt (poétikát), amire felépülhet az immár (szemléletileg és formailag) érett költészete? Kilépett volna a lírai én az előző két kötetét jellemző problémakörökből, vagyis pályája eddigi fejleményeit, eredményeit desztillálta, sűrítette és vetítette a nem oly közvetlen, de mégis érzékletesebb kompozíciókba? Mégis érvényesek lennének Rakovszky költészetére Nemes Nagy Ágnes már idézett sorai: „Nincs makacsabb, makacsabb, / egy kőbe dobod magadat, / egy tárgyba dobod, egy kőbe dobod / eleven nyakadat, / ez már kőbeli évszak...”? Azonban Rakovszky művészete ez alkalommal sem valamely lírai „hermetizmus”, hanem egy attól jóval „antropomorfabb” szemlélet- és formamódosulás irányába mutat. Noha számos költeménye a beszélő belvilágán túli tárgyakat, eseményeket és szereplőket rendezi feszes szerkezetbe, ám ugyanakkor mindennek szubjektív vonzatai vannak. Egy-egy költemény kisülési pontja, rejtett centruma a múlt egy személyes emlékmozzanata, például: „...mikor fenyőág / alatt, vagy díszpapírból kihántott nászajándék, / landoltak régen, otthon, gyerekkor, ifjúság, / ilyesmik...” (A greenwichi ócskapiac, in: Áttét-szó tárgyak) De ugyanezt érezhetjük, amikor a szerző a kor perspektívájából tagadva, negatíve szóllaltatja meg eme tényezőket: „...a helyiségek, ahol születve, halva, válvá / előadódttunk – csak míg élünk, akik éltek / őket, csak addig élnek, az emlékezet érték- / közömbös mézében mumifikálva.” (Decline and Fall) Vagyis a tárgyakhoz ily módon kötődő múlt újra csak az emlékezés tágabb, személyesebb kontextusában értelmezhető.

Ott láttam meg a sárban
– ott vonult a cipőm orra előtt, lenn
recés keréknyomok közt, a redőkben
felgyűrt agyagba ékelt pocsoltyákban –

az ónos, szürke égre
nagy foltokban kiütköző, vörös fényt
– a levegőbe a félköríves ösvényt
írva utalt a Nap hűlő helyére.

(Két történet: Alkonyat)

A háromszoros képi áttétellel kibontott, rafináltan bonyolított nyelvi közegbe bújtatott, tárgyszerű helyzetleírás Rakovszky jellegzetes képalkotását és mondatszerkesztését példázza, amelyben az áttételesség is a (külvilág látványaira érzékenyen reflektáló) személyiség részévé válik. Hiszen e darabban is hangsúlyos a beszélő pozíciója („Ott láttam...”), ami emócióval töltött, tehát nem csupán értékközömbös képeket hív életre. A szerző költeményeiben a „szem nézete” tehát az alanyi költészet hagyományos dimenzió is megszólaltató lírikus ön- és világrételemzésének formaelve.

A kötet utolsó, új verseket tartalmazó ciklusában a szerző rövid portrékat vázol fel, miközben a „szereplők” bőrébe bújva újra egyes szám első személyben beszél. Azonban ezek nem szerepversek, hanem – miként a ciklus címe is utal rá – *hangok, szólások*, amelyek egy

nagyobb egység részei. Valójában nem is egymás után olvasandók a versek, hanem egyszerre. Jó ötlet, de hogyan is értsük ezt pontosan? Úgy, hogy ezek a költemények nem egymás utáni, ok-okozati, lineáris szerkezetbe rendezett darabok, hanem *egyidejűek*, amelyek – sajátos összhangzatot eredményezve – a ciklus többszólamúságába illeszkednek. Így értem az egyszerre olvasást, illetve egyszerre értést: miként a zenében, Rakovszky új verseiben is az egymásmellettség éppen adott keresztmetszeteiben érzékelhető a ciklus formája, szerkezete, harmóniája. A Rakovszky költészetében fellelhető időbeliség illetően feloldásának élménye persze csak versről versre, illetőleg többszöri elolvasás után születhet meg.

A költő verseit igen jellemző helyzetből vagy beszédsszituációból indítja, aminek mentén fokozatosan kibomlik a „hangok” sorsa, mint például a *Jób* című darabban: „...igen, és ezt a sok bűnt vezeklem le most – / így van. Másképp mi célja, vagy mi értelme volna?” Az élettörténeteket feltáró monológok alapja valamely tragikus fordulat, amelynek mentén szétválnak a költemények múltja és jelene, és ehhez persze megfelelő értékek és emlékek, valamint tapasztalatok és csalódások tartoznak. Jellemző a versek hangütése, így például *A trónfosztott királynő* dühének meghatározó szövege: „Legyenek átkozottak... Hogy ezt tették velem... / Igen. Volt énnekem szép lakásom, mindenem... (...) ami rajtam esett nem maradhat bosszúlatlan.” Sőt, Rakovszky olykor a költemények műfaját is megjelöli, például *Az elhagyott lány* című verset *dalnak*, *A szép utasnőt* pedig szellemesen *áriának* kereszteli. A költemények szerkezete két pólus között feszül: a múlt és a jelen, a fiatalság és az öregség, a szerelem és a magány kettősségei határozzák meg többnyire a versek horizontját. Időnként harmadik aspektusként felbukkan a jövő, például a *Proféta május havában* című költemény befejezésében („De nem tart soká úgysem. A készletek / fogytán. Az ózonpajzs lyukas...”), vagy néhány vers (például a *Bizonyos jelek*) homályos, elbizonytalanított zárószóiban. A *Narkomán* című darab viszont egyértelműen elutasítja e lehetőséget („Idő se lesz. Idő különben sincsen.”), és pusztán a jelenhez köthető öröme összpontosít. Számos költemény keretét a hangütés vagy kezdő- illetve zárókép (*A trónfosztott királynő*, *Öregasszony*), vagy éppen a transzcendencia jelöli ki (például *Jób*). Új szempontokat és jelentéseket hoz a ciklusba a *Bukott diktátor* című vers, amely az örületig fokozódó „Mit tudnak ezek rólam?” kérdést és problémát fejtegeti: „Én csak igazságot akartam. Ha már az élet / ilyen méltánytalan. Csak azt, amit más.” Hasonló összefüggésekre jut, noha inkább elszenvedve, mint kisajátítva a kegyetlen világrend törvényszerűségeit, a *Kövér asszony melegben* zöldségárus beszélője: „Nem én hoztam a törvényt. / Én csak elfogadom: ez a szabály.” Az életsors felfoghatatlan egységének birtoklása illetve e birtoklásvágy kudarca, annak keserű felismerése, vagy éppen hamis elkendőzése a költemények szemléleti és formai meghatározója, például a házasságról szóló *A hetedik év* zárószóiban: „Olyan mindegy ugyan. A lavinát / elindíthatja bármi: / görögjön életetek sorain át... / Hogy képzeltem: talán mi...? / Csúszik velünk is lejjebb a világ – / ki bír útjába állni?” Az egyéni sorsok és általános törvényszerűségek egységében a sajátos, egyedi *hangok* a ciklus *összhangzatában* nyernek művészi feloldást. A személyes múlton túli, de mégis abban zengő dallam utal legnyíltabban erre a szerkezeti elvre, például: „vágyak, remények / vesztén is bujtogat, hogy mégis éljek / a régi dallam, csak hangszíne mélyebb” (*Az özvegy*).

A kötet „hangjai” egy-egy életégeszt, vagyis egyszerre konkrét és általános sorsokat ábrázolnak. E kettősség a versek hanghordozásában, a *köznyelv* és az *érzelmes költői dikció keveredésében* is tetten érhető. Emlékeztetnek ezek a beszélők Kálnoky László kései költészetének hőseire, például Homálynoki Szaniszlóra. A szerző korábbi verseinek bonyolított, szándékoltan zavaró mondat szerkezeteiben megjelenő időnkénti alulstilizáltság a könnyed, olykor hanyag köznyelvi beszéd sajátosan lírai közegében nyer jelentésváltozást. A *Kövér asszony melegben* című versben például furcsa feszültség uralkodik a kétféle (köznyelvi és költői) beszédmód között: „Mit meg nem próbálnak az emberek! / Ma is mi volt? Bejön egy nő a boltba...” – „A metszett cseh pohár- / készlet a Vasedény kirakatában, / ahogy nagy tükkel dobálja a nap, / mint hajnali fejfájás, hasogat. / Az aszfalt szürke keltész-

ta...” Azonban ahelyett, hogy gyanakvóan zavaró elemként említenénk a Rakovszky-versek effajta jellegzetességeit, arra a belátásra is juthatunk, hogy éppen a fentiekhez hasonló kettősségek miatt nem épülhetnek e művek pusztán a realisztikus, köznyelvi zsargonokra. A „hangok” nem szociografikus szerepversekként olvasandók. A beszédmód és a sorsok megfestésének egyszerre általános és egyedi volta ugyanis a Rakovszky művészetében kezdetektől jelenlévő problémának, a személyiség (személyesség) érzékeny objektíválásának új formáját, egyfajta feloldását eredményezi. Így a portrék beleérző megrajzolása egyúttal *távolságtartást* teremt, amelyben esély nyílik a *humorra* és az *íróniára* (lásd *A szép utasnő*, a *Kövér asszony melegben*, vagy a *Proféta május havában* című verseket), valamint az esetleges részletek össz(sors)játékának árnyalt megjelenítésére. Egyes versek szociológiai hitelessége („...*megténni este meghitt otthonomba / – másfél szoba panel – , a balkonomra / muskátlit ültetnék...*” (Narkomán) is a (korábbi kötetekben található) *Sirám* és a *Nárcisztikus szonett* című költemények ellenirányú formakényszerének eredménye. Mindezek fényében az *általános adottságok* (boldogtalanság, hiány, halál) és az *egyéni változatok* (a „hangok” berzenkedése, dühe, fájdalma, emlékei) együttállása a *személyes (értéktelített) múlt és az általános (értékmentes) jelen* – Rakovszky előző kötetében kiépülő – időhorizontjába illeszkedik, noha egészen újszerű módon.

A ciklus befejező, *Nők egy kórteremből* című versfüzére a szerző költészetének tanulságait tematizálja a női sors öt, egymást kiegészítő vetületében. Az első vers egy magányossá vált asszony élettörténetének elmesélése egy pontból (a jelenből, a kórházból) szemlélve, „*hol fém vakít és fény hasít, / a tárgyak éle húsba vág, / hő van, hideg van, szomjúság...*” A második darab a házasság gyűlölettel telített közegéből tekint az elsüllyedt múlt, az álmodozások távoli terepe felé, míg a következő költemény az újszülött halála és az újabb születés ígérete mentén a jelen horizontjának értelmességére kérdez rá kétely (vagy hit?) formájában. Sokkal kietlenebb a jelen képe a negyedik darabban, amelynek hőse (beszélője, „hangja”) egy abortuszt elszenvedő nő: „*Most az élet / akár egy rendezett városi park – / tervezhető és áttekinthető lesz: / a nyírt gypet betoncsík, kavicsáv metszi át. / Píros padok. Poros petúniák.*” Az ötödik vers azonban a kínzó jelen-tapasztalást feloldja a múltba tekintő nő időtlenség-élményében. Ez utóbbi darab a ciklust nyitó költeménnyel együtt az asszonysors – sivár jelenre és gazdag múltra épülő, személyes veszteségeken és sorstragédiákon túli – egységének *reális időtapasztalathoz már nem igazán köthető* élményével ajándékozza meg az olvasót: „*...lennék én is, kívül magamon, míg egészen / kicsúszom, le, odáig, hol az időnk alatt / valami fény, mikor még se nap, se csillagok, / hullámozó szédületben dobog: vagyok, vagyok...*”

Mondhatjuk-e, hogy Rakovszky új versei érvénytelenné tették, bizonyos szempontból felülbírálták előző költeményeinek alapszerkezetét, hogy a személyes emlékek múlt idejének megfelelő formák a költészet múltjának, vagyis a jelenben már nem érvényes, semmitmondó, hatástalan hangütés és világértelmezés formáinak bizonyultak? De nem volna-e helyesebb, ha a szerző líráját úgy tekintenénk, mint a költészet hagyományos eszközeit és lehetőségeit rendszerező személyiség következetes öneszmélésének útját, ami együtt jár új szempontok és formák meghonosításával és felhasználásával (lásd például a jelen kötet utolsó ciklusát)? De úgy, hogy mindeközben a jelen kissé korlátozó és erőszakos elvárásaitól és meghatározottságaitól (a líra újabb keletű problémahorizontjától) némileg eltávolodva tágabb, bizonyos szempontból konzervatívabb perspektívából is szemlélhetjük e művészetet, amely így a költészet „mint olyan” huszadik század végi reményeit és lehetőségeit, nosztalgiáját és adottságait, múltját és jelenét (jövőjét?) tárja eléink – a *lehető legszemélyesebb* (a személyes *múlt*nak és az általános adottságok korlátozó *jelenének* számos lírai formát kínáló) dimenzióban. Valószínűleg az utóbbi feltevés (és értéktétele) áll közelebb Rakovszky Zsuzsa válogatott és új verseit tartalmazó kötetének helytálló értelmezéséhez. (Cserépfalvi, 1994)

NEM ÍROK RECENZIÓT BERTÓK PRIUSZÁRÓL

Kedves I., hogy ezt tudassam veled, azért ragadtam tollat. Talán nem haragszol, hogy rögtön a lényeggel kezdem, és talán megérted majd indokaimat, hogy ígéreteimet miért nem tartottam be.

Hogy máris a közepébe vágjak: Bertók László könyve, a *Priusz* énrám elsősorban olyan példázatként hatott, melynek minden sora valóságos felszólítás, hogy vessem össze a magam ténykedésének-tévelygésének (mondhatnám akár: az életemnek) egy kiterjedésében jelentékeny, következtetéseiben annál csekélyebb szeletével, rétegével. Vagyis túl személyesen vonatkozik rám ez a szöveg ahhoz, hogy úgy tudjak tőle recenziusi távolságba kerülni, hogy azért mégis mondjak valamit róla.

Nyilván csodálkozol, miért beszélek úgy, mintha olyan memoárról volna szó, aminek, mondjuk, egyik szereplője lennék, vagy történetei legalább közvetve érintenének személy szerint engem (pedig tudod, hogy Bertókkal soha nem is láttuk egymást, mellett pedig akkortájt születtem, amikor az ő szóban forgó története kezdődik), hogy miért viselkedem úgy (bocsáss meg a frivol példáért), mint akinek egy költőbe szerelmesen azon versekről kéne nyilatkozni, melyekkel az illető másvalakinek hódol. Hogy miért ez a fontoskodás?, kérdezhetnéd. Nem, efféle közvetlenül szubjektív kapcsolódásokról nincsen persze szó. Olvasói megérintettségéről csupán.

De miért éppen erről a könyvecskéről beszélek így, amely mégis csak egy szikáran tállalt és *Jegyzetek, közelítések* függelékével kiegészített, tényhű dokumentumfüzér, kérdezhetnéd, ráadásul valóban egy költő életművében, ahol bőven található még egyéb alkalmakat az élmények involáltan katartikus átélésére s egyben a recenziótól való tartózkodásra?

Hogy ezt megmagyarázhassam, ehhez azt kell tudnod, hogy öt évvel ezelőttig csak-nem egy évtizedet töltöttem el azzal, hogy az „ügynevezett esztendőkből” (az ötvenes évekből meg az azokat megelőzőekből és követőkből) beszélgetéseket és dokumentumokat gyűjtsek, kiváltképp a saját szülőfalumban, sőt, családomban. Bertók László története, amelyben megrendítően dokumentálja és kommentálja, hogyan varrtak húsz évesen izgatási pert a nyakába, 1955-ben, a Somogy megyei Vésén, a szülőházban kezdődik. Hencegésnek is vélheted, mindegy, de ilyenformán én nemcsak a szerző leírásából, hanem saját (igaz, közvetett) tapasztalataim révén is „látom” az időt (augusztus 19-ét), a helyet (a verandát, a pitvart) és a szituációt, ahogy két ávós civilben, nyomában két tanúval megjelenik, benyomul, és házkutatás után magukkal viszik a fiút. Talán érted, ha azt mondom, ami először eszembe jutott, amikor fölütöttem ezt a könyvet: a kor hivatalos papírjainak az az egyszerre brutális és nevelésesen bumfordi nyelvezete, amit Bertók itt bemutat, az úgyszólván az én anyanyelvem (de még az idézett úrlapok tipográfiáját is látni vélem magam előtt), és nekem ez a történet ismerősen illeszkedik be a korszak falusi-kisvárosi helyszíneinek sok más esete közé. Jó, de ettől még megírhatnám a recenziót, mondhatnád. Sőt, tehetnéd hozzá. De folytatnám.

Bertók azt írja, hogy az ember (vagyis ő, de ez talán általánosítható) a „születése előtti néhány évet” is „belátja”, mert visszanyúlnak oda gyökerei, képes „bemérni” azt is. Ezt a gondolatot azért ragadom ki, mert úgy éreztem, (ezt is) mintha helyettem fogalmazta

volna meg, ám ha erről beszélni akarnék, magamról kellene szólnom, s attól máris szét-feszülnének egy recenzió keretei. De neked elmondhatom: magam is ugyanezt éltem át, amikor 1950-53-ból való történetek és levelek kerültek elő otthon, s azokban a mondatok, szavak. Mintha mindennek tanúja lettem volna már valaha, gondoltam, most csak emlékeztetnek rá. Ezért az „anyanyelv” kifejezést nemcsak az anyéim és a hozzájuk hasonló falubeliek (egyébként leggyakrabban szlovák, pontosabban magyar szavakkal bájosan vegyített tót) beszédére értettem, hanem a korabeli hivatalosság (magyar, de néha funkcióként és írásban is tótosan tört magyar) nyelvhasználatára is vonatkoztatni mertem az előbb. Anyám hajdani „nyelvi recepciójának” volt része az is, akkortájt, amikor gondolat, majd valóság lettem benne – később mellette. (Visszakötés, közbevetőleg: nézd csak meg, hogy ír Bertók az édesanyjáról, családi adomáiról, a beszédéről! Mondjuk egy Móricz – ha ma is írna, ha kifejezhetem így magam.)

De nehézkes dolog volna elemzést, bírálatot írni, ha az embert nem az foglalkoztatja első-sorban, hogy miképpen lehet a művet megfejteti, értelmezni, a maga vonatkozó kontextusaiba belehelyezni, hogy mely pontokon miféle erőit vagy gyengéit lehet fölfedezni, hanem az jut eszébe folyton: nálam és nálunk ugyanez hogy is volt... Hogy például (az előbbi gondolatot folytatva) milyen szavakat készített nekem anyám azokban az években, amikor Bertók László már a maga nyelvét próbálgatta verses zsengeiben – olyan gondolatokon, amik elől nem térhetett ki (és amik egyébként akkor a falusiak egész tömegét, köztük apámat is foglalkoztatták): „Ti emberevő vad kufárok, / akik miatt a föld ma átok, / vigyázzatok a nép szavára / a föld bekapja, aki bántja”; vagy „Elvitték minden gabonánkat / Anyám sírt, apám hallgatott / Üres padlás, s apám szemében / egy ki nem mondott gondolat” – írja a még tizenéves Bertók. A szóban forgó gondolat a falvakban meglehetősen kézenfekvő lehetett már (legfeljebb a nép egyes elszármazott fiainak esett le késve a tantusz), csak éppen nem tartóztattak le miatta mindenkit, mint Bertókot.

Efféle gondolatokat – ki nem mondva is, kimondva is – az én apám szemébe (de szávaiba, leveleibe) is beleképzelhetek. Történetesen éppen a Vése szomszédságában fekvő Nagybjomból (meg Taszárról, Sármellékről, Komlóról), mint munkaszolgálatos katona írt hasonlókat a leveleiben akkortájt. Meg kell most a földtől szabadulni, mert ezek halálra üldözik miatta az embert, de a munkás is ki van szolgáltatva nekik, nem az ember boldogulására való idők ezek stb. (igaz, ő nem fenyegette meg a kufárokat, mert a címzett az édesanyja volt), nagyanyám pedig vég nélkül rótt a levélpapírra, hogy „elvitték minden gabonánkat” és mi mindent még. De nem e levelek miatt bőrtönöztek be nagyanyámat is, nagyapámat is (pedig mint Bertók példáján láthattuk, elég volt ehhez egy elcsípett följegyzés, sőt, akár légből kapott spiclivád), hanem kukoricarejtegetésért, avas zsír beadásáért és cukorrépa állatokkal való föletetésének szándékáért (!), ráadásul mindhárom vád hazug volt. Igaz is lehetett volna, akkor is ártatlanul bűnhődtek volna – történetesen koholt vádak voltak. De hát efféle történetek az elmúlt évtizedekben minden második családban megesetek, a többiben pedig egyéb szörnyűségek.

Elhiszed talán, hogy hosszan tudnám sorolni még, miért személyes ismerősöm a *Priusz* című könyv. Azt hiszem például, hogy elég jól el tudom képzelni Bertók iskolai, baráti közegét is. Azokat a lelkiismeretes, tanulni vágyó, a kiemelkedés ambíciójával teli, az otthonukhoz mégis hű fiúkat, akik szívós munkával próbálják hátrányukat lefaragni, szemérmesek, ám titkon erős vágyakat dédelgetnek, mégsem aszkétikusak, hanem az élvezhető élet forgatagában is el akarnak vegyülni, és akik irdatlan gátlások és kétségek közepette vergődnek eközben. Akik játékból is, komolyan is szövetkeznek, „fölesküdnék” határozott céljaikra, mert húszon inneniekhez méltó terveik vannak. Magam is beszélgettem többek között egy a *Priusz* „vádloitaival” szinte szó szerint megegyező szociológiai közegből való baráti társasággal az én szomszéd falumban (ők is érettségizett vagy a középiskolából kiejtett, továbbtanulni akaró tisztviselő-tanoncok, írnokok, kultú-

rosok voltak), de ők vakmerőbb dologra vállalkoztak: röpcédulákat gépeltek és ragasztottak ki („Orosz csizma tapossa az árva magyar földet” stb.) – majdnem fölakasztották őket, hosszú évekig raboskodtak.

És mintha az én élményeimből mesélne Bertók (pontosabban: mintha a születésemet megelőző és akörüli „saját” élményeimet is tudatosítaná), amikor falutörténetet tár fel forrásokból, amikor a család- és ragadványnevekről, a szép-, déd- és nagyszülőkről mesél, amikor a pálinkafőzésről, a fegyverekről vagy a babonáságról ír. (Csak éppen mifelénk nincsenek mocsarak, nem jártak annyiféle hadak, puskát is legfeljebb vadásznál lehetett látni, az én falumban változatos szlovák neveket viselnek, és nincs annyi egyforma név, mint Vésén, de ragadványnevekből azért gazdag a választék, nálunk nem pancsolnak élesztős pálinkát, hanem gondosan válogatták hozzá a gyümölcsöt, és talán a vajakolásban is kevésbé hittek).

Tudom, mindezt még mindig nem találod elégséges indoknak ahhoz, hogy miért nem írom meg a recenziót. De most mást mondok. Az azonosnak vagy hasonlónak a személyes fölismerésén túl inkább ennek ellenkezője, a különbség volt az, ami ebből a könyvből, úgy éreztem, még egyenesebben mutat énrám, ezért még inkább elgondolkodtatt. Mert miközben némiképp öntelten lapozgattam, hogy ó, én ilyet hallottam már eleget, persze, ezt én is tudom, egyszer csak úgy kezdtem magamat érezni, mint egy önjelölten „hivatásos” rovargyűjtő valamely egyszerűségében is szép példány láttán – ezúttal nem a saját üvegfedeles dobozából –, vagy mint a sokat látott ócskás egy becses antik darabbal a kezében. Talán először jutott az eszembe (vagy eddig csak átsuhant rajtam, és nem döbrent meg ennyire?), hogy mindez, amiről most éppen Bertók ír, és nekem ismerős, az nem a közvetlen tapasztalatom, csak másodlagosan tudom, nem az én életem, s amennyire az volt, azt is elveszítem lassan. Nemcsak arról beszélek, hogy én nem ültem börtönben (sőt, épp csak megszülettem akkor), hanem arról, hogy még a pálinkafőzésről is csak hallottam, mert látni se láttam, hogyan csinálják, nemhogy magam főztem volna. És ez majdnem mindennel így van, amire mint „zsigeri” tudásra hivatkozni szoktam magamban. (Most nem a megtanulhatóról beszélek, nem mintha ebben tiszta volna a lelkiismeretem.) Úgyhogy csak ne nagyképűsködjek mégse.

S az is eszembe jutott: honnan vettem a bátorságot, hogy „unni kezdjek” bizonyos sorsokat, mint az antikvárius, akinek számos példányban megvan már az *Emberi sors*, a Solohovot vigyék most már máshoz? Miért voltam annyira büszke magamra öt éve, amikor egy elkopott hatvanas asszonyt hallgattam (tízévesen cselédnek adták, húszévesen párttitkár lett a falujában, harmincévesen gépállomásigazgató a járási székhelyen, negyvenévesen csirkeistálló-főnök a szomszéd pusztán, ötvenévesen rokkantnyugdíjas kiségitő a méregraktárban, hogy utána otthon vedrezen harminc disznónak, amíg csak bírja), és úgy érezte, hogy nekem most már elég abból, ami egyszerre megdöbrentő és unalomig ismert, az interjú közepén felálltam, elköszöntem, és azzal léptem ki, hogy ezzel most befejeztem? Rendben van, megkönnyebbülés töltött el, de már elfelejtettem, hogy aztán némi szégyen is? Mondhatod erre azt, hogy emberi jogunk unni valamit, tegyünk akkor róla, ha tudunk, hogy a munkánk és az életünk ne forduljon monotóniába és tautológiába. Stimmel, gondolkoztam el Bertók könyvének olvasása közben, de akkor nem a másnak a sorsa volt unalmas, hanem én. Mert ha egy életpárhuzammal úgy kezdenek valamit – ha változtatni nem is tudnak rajta, de teszem azt, úgy írják meg, mint most ez a költő, akkor nem kéne azzal a kérdéssel küszködni, hogy vajon csak az a sors „ér-e valamit” másnak is, csak az nyúlik-e túl önmagán, amelynek volt szerencséje avatott megörökítő kezébe jutni, hogy a többi pedig úgy süllyed-e el a felejtésben, ahogy teremtesékek a kezdetét vette: észrevétlenül.

Végül azt próbálom neked elmondani még, mivel ébresztett rá engem minderre a *Priusz*. Azzal, *ahogy* meg van benne írva az is, ami ismerős nekem, az is, ami nem. Nem, semmi rafinált modor, te is tudod: végtelen önuralom, arányérzék, visszafogottság, tömörség. Semmi a

leleplezés, a vádaskodás hangjából. Ha valakit Bertók leleplez – és írásában ez az, ami talán a leginkább megrendítő –, csak saját magát. Hiába tudja, hogy büntelen, nem hiszi mégsem, hogy ártatlan volna: „Kérem, én beismerem...”, ezzel kezdi többször a bekezdést, és bevallja, hogy élni akart, jutni valamire, hogy miután „megütötte a bokáját”, igyekezett „jól viselkedni”, hogy nem röstellt közbenjáróknál kilincselni, protekciót kérni (sőt, arra a pimaszságra vetemedett, hogy az őt elítélő bírót kérte, segítsen neki bejutni az egyetemre, és a bíró tele volt jószándékkal!), és Bertók beismeri, hogy félt, hogy még mindig összeressen, ha rendőrt lát. Miközben pedig ezeket bevallja, nem szaggatja úgy az ingét, mint az, aki arra vár, hogy vezeklésében lefogják önkezét, hogy föloldozzák és megcáfolják őt. S látod, aki közel sem annyira bátor, mint éppen ezáltal a Priusz szerzője, az – ha ilyen tárgyról beszél is –, olyan formát talál hozzá, amiben semmit nem kell beismernie.

Lásd be, kérlek, hogy sem az efféle konklúziók, sem pedig a hozzájuk vezető utak (melyek hemzsegek az értekezőnek a saját magáról szóló elmélkedéseitől) – nem valók recenzióba! Ezt a levelet küldöm neked helyette, kedves I., amely, ismétlem, arról szólna csak, hogy nekem Bertók könyve (meglehet, szándékán kívül) példázat, szelíden énám mutató fölszólítás és megmutatkozás is.

Például azt is megmutatja, hogyan beszélhet az ember az édesanya haláláról.

Barátsággal üdvözöllek.

ÁGOSTON ZOLTÁN

ALKONY, LEBEGÉS

Wolfgang Schivelbusch: Írástudók alkonya

„1924-ben azt hittük, mind az egész iszonyat elmúlt, mint egy lidércfényes rémálom. Fényes nappal volt megint, pontos körvonalaikkal látszottak a dolgok. És a rend megszületését a tartós nyugalom kezdeteként üdvözlöttük. Újra elhittük, megint azt gondoltuk, hogy magunk mögött hagytuk a háborút, mi javíthatatlan, örök balgák! Ám ez az öncsalás egy évtizednyi zavartalan munkalehetőséget, reményt s még némi biztonságot is jelentett nekünk.

Ma visszatekintve valóban úgy látszik: az a kurta évtized, 1924 és 1933, a német inf-láció vége és Hitler hatalomra jutása között mindenek ellenére szünet volt a katasztrófák sorozatában, melynek tanúja és áldozata lett 1914 óta a mi nemzedékünk.” Így látja Stefan Zweig röviddel 1942-ben, brazíliai emigrációjában elkövetett öngyilkossága előtt a húszas éveket *A tegnap világa* című művében. (Bp., Európa, 1981. 287-88. o.) Az úgynevezett „hosszú 19. század” kimúlásával, a nagy háború és a forradalmak után Zweig (és bizonyára sokan még) a húszas éveket a békés fejlődés kezdetének remélték, mely Német-

országban a weimari demokrácia létrejöttével esett egybe. E reményekkel szemben persze ott állnak Foch marsall azóta elhíresült szavai, aki a versailles-i békeszerződés aláírása után azt mondta: „Ez nem béke, ez fegyverszünet húsz évre”. A marsall véleménye politikai-társadalmi és kulturális vonatkozásban optimistának bizonyult, a fegyverszünet szellemi értelemben ugyanis egy percre sem jött létre. De volt-e valamilyen alapja annak a zweigi reménykedésnek, mely aztán hamarosan öncsalásként mutatkozott meg? A kérdésre adandó válaszhoz egy kicsit közelebb kerülhetünk Wolfgang Schivelbusch könyvének elolvasásával.

Schivelbusch arra tesz kísérletet, hogy a húszas évek frankfurti – Alfred Webertől eredő mannheimi terminussal: „szabadon lebegő” – értelmiségének helyzetét, szellemi életét a város néhány meghatározó kulturális intézményének működésén keresztül írja le. Nem kíván teljes körképet adni a témáról, csupán olyan részleteket, amelyeket tipikusnak tart, s az is előre veti, hogy csak nem vagy alig ismert történeteket mond el. (A munka tényfeltáró jellegéből és a téma kétszeres leszűkítéséből két probléma adódik: egyrészt, hogy ami a tárgyalt intézmények kapcsán tényként, eseményként nem írható le, az kimarad a képből, másrészt az újdonság mint szelekciós szempont sem feltétlenül segíti elő a tárgy megértését.)

A szerző vizsgálódásának tárgya az a Frankfurt, amelyben a németországi városok közül a 19. századi liberális polgári hagyomány a legelevenebb, s amely a húszas években színes kulturális élettel rendelkezik. Ebben az időszakban olyan új intézmények keletkeznek a városban, mint a Szabad Zsidó Tanház, a Délnyugatnémet Rádió, s ide sorolhatjuk 1923-as újraalapítása okán a Társadalomkutatási Intézetet is, mely a később világhírű „Frankfurti Iskolának” adott otthont. Ekkor még változatlan formában működött az 1856-ban alapított *Frankfurter Zeitung*, Európa egyik legnagyobb súlyú liberális(-konzeratív) napilapja, és 1927-ben a város megalapította a Goethe-díjat, amely az egyetemes tudomány és művészet nagyjainak – mint például Stefan George, Albert Schweitzer és Sigmund Freud – munkásságát volt hivatva elismerni. E tények alapján úgy tűnhet, Stefan Zweig reménye nem volt alaptalan.

Ám Schivelbusch munkája, az *Írástudók alkonya* éppen arról szól, miként bomlik fel mindez, vagy alakul át valami egészen mássá. Polányi Károly szerint 1900-tól az addigi világgazdaság folyamatos felbomlásáról beszélhetünk, amely a piaci társadalom csődjéhez vezet. Épp a húszas évekre vált nyilvánvalóvá az önszabályozó piaci rendszerre épülő gazdaság, a kapitalizmus 19. századi formájának ellehetetlenülése (ld. Berend T. Iván: *Válságos évtizedek*, Magvető, 1987. 55. és 264. o.).

A húszas évek válságként való értelmezésének látszólag ellentmondanak a frankfurti kulturális intézményekről sommásan összefoglalt, ímént említett tények. Ám épp Frankfurthoz kötődő gondolkodók egész sora indul ki a válság tényéből, többek közt Horkheimer és Adorno „kritikai elmélete”, Karl Mannheimnek, Walter Benjaminnek és másoknak a társadalmi, gazdasági, kulturális, művészeti életéről kifejtett gondolatai. Schivelbusch könyve azt is bemutatja, hogy a város korábbi és újonnan létrehozott kulturális intézményei igencsak ingatag talajon álltak, s az alaposabb vizsgálat során maguk is egy minden korábbi struktúrát megváltoztató átmenet, válság tüneteinek bizonyulnak. A szerző két – a korabeli Frankfurt szellemi életét meghatározó és egyben szimbolizáló – intézmény modernista épületén keresztül vezeti fel mondandóját: „A maga módján mind a Társadalomkutatási Intézet, mind az IG-Farben [vegyipari konszern – Á. Z.] épülete a búcsút jelezte a XIX. század polgári világától, ahogy az a frankfurti Westend villáinak építészetében kifejeződött”. (13. o.) Ám a következő mondatban olyan leegyszerűsítő megfogalmazással találkozunk, amely nem egyszeri eset: „A Társadalomkutatási Intézetben a monopolkapitalizmus új világát elméleti vizsgálódásnak és elemzésnek vetették alá, az IG-Farben épületében pedig gyakorlatilag-gazdaságilag útték

ugyanezt". (14. o., az én kiemelésem – Á. Z.) Ha Schivelbusch nagyobb figyelmet fordítana könyve szereplőinek elméleti munkásságára, a szellemi (és nem csak az intézményi) kontextusra, akkor megállapíthatná, hogy a két intézményben nem ugyanazzal foglalkoztak elméleti illetve gyakorlati szinten. A Társadalomkutatási Intézet és a benne működött – a hagyományos elméletekkel szemben közvetlenül a társadalom átalakítását intencionáló – „kritikai elmélet” a monopolkapitalizmus kiküszöbölésén dolgozott,* a konszern tevékenysége pedig ennek – szorosabban saját – minél hatékonyabb működését szolgálta. Tehát mindegyik a múlt századi polgári világ végét jelzi, de egészen más-képp!

Schivelbusch kötetének témáját ebben jelöli meg: „a liberális-polgári kor vége, ahogy ez a frankfurti értelmiség életében és gondolkodásában lecsapódott”. (15. o.) Nos, hogy a gondolkodásukban hogyan, milyen sokféleképpen, milyen mértékben csapódott le, arról ebben a könyvben keveset olvashatunk. Sokkal inkább arról, miként jelentkezett ez a vég az intézményekben. Kétségtelen, hogy az elbeszélte történetek szerző által ígért tipikussága teljesül, amennyiben mindegyik intézmény esetében élesen ellentétes erők egymásra hatásának lehetünk tanúi, mely a felszínen rövid ideig tartó törekeny egyensúlyként, valójában azonban egy globális krízist reprezentáló átmenet tüneteként mutatkozik meg. Utolsó felvonásaként egy nem túl békés átmenetnek a 19. századi liberális keretből, intézményekből, attitűdökből a 20. század első felének monopolkapitalista berendezkedésébe. Amazok a „tęnap világaként” végérvényesen eltűnnek a harmincas évek elejére.

Frankfurt a harmincas évekig még nyitott kulturális életét Schivelbusch arra vezeti vissza, hogy kulturális intézményei polgári kezdeményezésre jöttek létre, maga a frankfurti egyetem is – mely az államtól pénzügyileg független, s az ország legpolgárabb egyeteme volt – magánalapítványok összevonásából alakult ki. Az alapítás sajátosságából eredt ezen intézmények szellemének szabadsága, de ugyanakkor az is, hogy helyzetük bizonytalan, igen sokféle erő egymásra hatásának eredményétől függ. A gabonakereskedő Hermann Weil, majd fia, Felix által tett alapítványból finanszírozott Társadalomkutatási Intézet az akadémiai elismertség megszerzése miatt kényszerült az egyetemmel való együttműködésre, s részben ilyen, részben pénzügyi okai voltak Leo Frobeniusnak, amikor az általa megteremtett Kultúrmorfológiai Intézetet és az Afrika Archivumot az egyetemhez kapcsolta. Az 1920-ban, a helyi zsidó közösség egyes vezetőinek kezdeményezésére megalapított és Franz Rosenzweig vezetésével a zsidó kultúrához, egzisztenciához való visszatalálás programja alapján működő Szabad Zsidó Tanház kudarcának oka az, hogy a nagy mértékben asszimilálódott zsidó polgárság csekély hajlandóságot mutat a program elfogadására. A múlt század közepétől családi tulajdonban megjelenő liberális *Frankfurter Zeitung* a háború után gazdaságilag megroppan (a szerző felhívja a figyelmet az előfizetők, a polgári réteg érzékelhető csökkenésére, ugyanúgy, ahogy az egyetemmel kapcsolatban az adományozók számának és jelentőségének csökkenésére, valamint arra az ezektől nem független tényre, hogy a mintegy 600 háború előtti milliomból 88 marad 1927-re), s az IG-Farben konszern részvételével zaj-

* Schivelbusch – mivel másokéhoz hasonlóan a „Frankfurti Iskola” alakjainak elméleti munkásságáról kevés szót ejt érdemben – félreértésekre ad okot. Így tesz akkor is, amikor azt mondja, hogy a Társadalomkutatási Intézet a szociológiát valamiféle csúcstudománynak tekintette. Pedig Horkheimerék számára a „kritikai elméletnek” ebben a szakaszában épp az a legfontosabb mozzanat, hogy nem a mindenkor fennálló valóság tudományos leírására – és ezzel szerintük legitimálására – törekednek, hanem a megváltoztatására. Horkheimer a *Hagyományos és kritikai elméletben* a „kritikai” fogalmát Marx szellemében vonatkoztatja önmagukra, s leszögezi, hogy „a kritikai társadalomelmélet egésze egyetlen kibontott létezésítélet”. In: *Tény, érték, ideológia*. Bp., Gondolat, 1976. 64. és 88. o. Épp ez a fő ütközési pont Horkheimerék és a „kritikai racionalizmus”, Karl Popper, Hans Albert között a későbbiekben kialakult szociológus-vitában, melybe a hivatkozott kötet is betekintést nyújt.

ló titkos pénzügyi akció segíti a továbbélésben, minek következtében a lapnál személyi változások következnek be. Ettől kezdve az „új polgáriasság” és az „ideológiamentesség” válnak vezérszavakká, melyek az addigi független liberális szellem megszüntetésének metaforái. A Délnyugatnémet, azaz tulajdonképpen Frankfurter Rádiót öt magánember hozta létre 1923-ban, s bár az ötletgazda jobboldali-nacionalista politikai nézeteket vallott, melyeket avatóbeszédében is világossá tett, a rádió önálló karakterét mégis a modern művészetekkel és a szociális, szocialista témákkal való foglalkozás adta. E törekvések ugyanakkor komoly ellenállásba ütköztek, s rövid működés után talán legfontosabb kritikai hangvétellő kulturális műsora átvedlett pártpolitikai vitaműsorrá. A szabad rádiózásnak az 1932. évi államosítás vetett véget. E rövid ismertetésből talán kitűnik, hogy a tárgyalt intézmények társadalmi legitimációs és/vagy pénzügyi problémákkal küzdöttek, ám hogy ez nem a véletlen műve volt (a szerző törekvése a tipikus esetek bemutatása), az abban a társadalmi-politikai és természetesen kulturális fordulatban vált nyilvánvalóvá, amelyet a náciizmus hatalomra kerülése, a weimari demokrácia összeomlása jelentett.*

A szerző szempontjainak akceptálása mellett is kimaradnak a kötetből bizonyos mozzanatok.** Az újság és a rádió főszerkesztőinek portréi túlzottan nagy hangsúlyt kapnak, s ez aránytalansághoz vezet, ha olyanok szerepe és jelentősége sikkad el, mint például Max Beckmann expresszionista festője, Paul Hindemithé, Erich Frommé. Jó lett volna többet megtudni az egyetem georgianus professzorainak a város kulturális életében betöltött szerepéről, akiknek szellemi irányultságát a Goethe-díj vitájának keményen Freud-ellenes érvelésében villantja fel a szerző. (Az eredeti alcím jelzi ugyan, hogy a kötet csupán hozzájárulás kíván lenni a frankfurter értelmiség húszas évekbeli helyzetének leírásához [Zur Lage der Frankfurter Intelligenz in den zwanziger Jahren.], a fordítás alcíme azonban ennél jóval többet ígér [A frankfurter értelmiség a húszas években], amit aztán a kötet nem tud valóra váltani.

Schivelbusch könyvének erőnye, hogy a korabeli Frankfurter kulturális intézményrendszer működésének részleteivel ismertet meg, s ezzel hozzájárul egy ellentmondásos átmeneti korszak árnyaltabb megértéséhez, továbbá lehetőséget ad arra, hogy az olvasó hozzámérhesse saját intézményeinek keletkezését, céljait, szabályait – szellemét (ha van ilyen) amazokéhoz. Mindkét történet, a megírt és a megírandó, tanulságos lesz. (Akadémiai, 1994)

* A kötet tényanyagának részletesebb ismertetését ld. Weiss János írásában (*Frankfurt – a húszas években*. In: Holmi 1994. július 1076-81. o.). Itt azonban a tények a fentiektől merőben eltérő értelmezést kapnak, mely szerint Schivelbusch „virágzó kulturális intézményrendszert” mutat be, s azt akarja bizonyítani, hogy „a nemzetiszocializmusnak – ha az intézményrendszert tekintjük – nincsenek kulturális előzményei”. (1080. o.) Természetesen igaz az, hogy Schivelbusch nem *Az ész trónfosztása* vagy *A felvilágosodás dialektikája* szellemében láttatja könyvének eseményeit, de véleményem szerint a bemutatott intézmények működésének labilitásában válságjelenségeket, a háború előtti társadalmi kompromisszumok ellehetetlenülését szándékozik megragadni. Ezt támasztják alá az egyetem és főleg jobboldali, nacionalista professzorainak szembenállása a Társadalomkutatási Intézettel, a Goethe-díj Freud körüli vitájának kibékíthetetlen ellentétei vagy a *Frankfurter Zeitung* és a rádió esetében a náci hatalomátvétel előtt lejátszódó személyi és irányzati változások. Éppen a tartós társadalmi kompromisszumok ellehetetlenülésének be nem látása tartja fenn ezeket a polgári kulturális intézményeket, egyre inkább talajtalanul lebegnek, miközben alattuk egészen más irányú folyamatok zajlanak. E belátás hiánya az oka azoknak az illúzióknak, s végül a következményeknek és a felismerés tragikusságának, melyeket a polgárságra nézve Stefan Zweig idézett szövegében és személyes példáján is megtapaszthatunk.

** Mint arra Weiss János kritikája rámutat: hiányzik a frankfurter zenei élet leírása. Pedig Adorno, a kötet egyik szereplője ennek talán legautentikusabb tanúja, annak ellenére, hogy – a városban saját koncerten és bemutatót előadott művei révén is megjelenő – Bartókot Schönberghez képest (akinek tanítványánál, Alban Bergnél ő maga zeneszerzést tanult) alulértékeli.